

Διεθνής
Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση

Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής

Τεύχος 79
Μάιος 2022

Έκδοση: Παντελής Γεωργογιάννης
ISSN: 2407-9669
Πάτρα

Θεματικός τόμος

Γλώσσα και Λογοτεχνία

Διεθνής
Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση
με κριτές

**Θεωρία και Έρευνα
στις
Επιστήμες της Αγωγής**

Τεύχος 79

Πάτρα, Μάιος 2022

Title: Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής

ISSN: 2407-9669

σ.σ. 47, σχήμα 17,5 X 25 εκ.

Εκδότης:

Παντελής Γεωργογιάννης
Αντ. Οικονόμου 8, 26504 - Αγ. Βασίλειος, Πάτρα Αχαΐας
Tel/Fax: 2610993855, 2613019948
website: <http://periodiko.inpatra.gr>
email: periodiko@inpatra.gr

Γραμματεία:

Καρβέλη Ευγενία, Φιλολόγος, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών με ειδίκευση στις Κλασικές Σπουδές
Λουκοπούλου Αγγελική, Φιλολόγος, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια ΕΑΠ στις επιστήμες της αγωγής

Copyright ©:

Παντελής Γεωργογιάννης
Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε άλλο μέσο, χωρίς σχετική άδεια του κατόχου του Copyright.

Πολιτική δημοσίευσης άρθρων:

Η Διεθνής Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση **«Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής»** δημοσιεύει άρθρα τα οποία έχουν υποστεί διαδικασία τυφλής κρίσης. Ωστόσο, οι απόψεις που εκφράζονται σε κάθε άρθρο απηχούν εκείνες των συγγραφέων και δεν είναι απαραίτητως αποδεκτές από την Συντακτική Επιτροπή.

Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής

Περιοδική έκδοση

Για την επιλογή της ύλης εφαρμόζεται το σύστημα της τυφλής κρίσης

Διευθυντής έκδοσης

Γεωργιογιάννης Παντελής, *τ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών*

Συντακτική Επιτροπή

Baros Wassilios, Professor für Bildungsforschung, Universität Salzburg

Μήτσης Ναπολέων, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Φυριπιτής Εμμανουήλ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Επιστημονική Επιτροπή

Καθηγητές

Αναστασιάδου Σοφία, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας

Αρχάκης Αργύρης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Βεργίδης Δημήτριος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Γαλανάκη Ευαγγελία, Καθηγήτρια Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Καψάλης Γεώργιος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Kolioussi Lambrini, Profesora, Universidad Nacional Autónoma de México

Κουρκουτάς Ηλίας, Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Κροντήρη Τίνα, Καθηγήτρια Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Μαλαφάντης Κωνσταντίνος, Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Πανταζής Σπύρος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Παζιώνη-Καλλή Κατερίνα, Καθηγήτρια Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου

Πλακίτση Κατερίνα, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ρεράκης Ηρακλής, Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Σαραφίδου Γιασεμή-Όλγα, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Σκούρτου Ελένη, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου

Villar Lecumberri Alicia, Profesora honoraria, Universidad Autónoma de Madrid

Αναπληρωτές καθηγητές

Ασημάκη-Δημακοπούλου Άννα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών

Βαμβακούση Ξανθή (Ξένια), Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Γουργιώτου Ευθυμία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης

Θάνος Θεόδωρος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Καλεράντε Ευαγγελία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Κεδράκα Κατερίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Μάγος Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Μαυρίλας Δημοσθένης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Μπάκας Θωμάς, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ξυδόπουλος Γιώργος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Φραγκούλης Ιωσήφ, Αναπληρωτής Καθηγητής ΑΣΠΑΙΤΕ

Χατζηπαναγιωτίδη Άννα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Frederick Κύπρου

Επίκουροι Καθηγητές

Αρβανίτη Ευγενία, Επίκουρη Καθηγήτρια ΤΕΕΑΠΗ Πανεπιστήμιο Πατρών

Κασωτάκη-Γατοπούλου Αργυρώ, Δρ., Επίκουρη Καθηγήτρια, Hankuk University of Foreign Studies της Ν. Κορέας

Κιαπίδου Ειρήνη-Σοφία, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών

Λαζαρίδου Αγγελική, Επίκουρη Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Νιφτανίδου Θεοχαρούλα, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών

Σαββάκης Μάνος, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

Στεργίου Αίδη, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Τουρτούρας Χρήστος, Επίκουρος Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Φωτεινός Δημήτριος, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Λέκτορες

Τσεσμελή Στυλιανή, Λέκτορας Πανεπιστημίου Πατρών

Διδάκτορες

Ακριτίδου Δήμητρα, Δρ. Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών

Αρμάος Ρέμος, Σύμβουλος Καθηγητής ΕΑΠ, Εκπαίδευση Ενηλίκων

Βαρσαμίδου Αθηνά, Δρ. Πανεπιστημίου Κρήτης

Κατσιμάρδος Βασίλης, Δρ. Παιδαγωγικής, Σχολικός Σύμβουλος Δημοτικής Εκπαίδευσης 46ης Περιφέρειας Αθήνας

Μανιάτης Παναγιώτης, Δρ. Πανεπιστημίου Αθηνών Εξωτ. Συνεργάτης, Π.Δ. 407

Μουσένα Ελένη, Δρ Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πατρών

Μπρίνια Βασιλική, Δρ στις Επιστήμες της Αγωγής και της Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Νεράντζης Δαμιανός, Δρ. Ιονίου Πανεπιστημίου στη Μεταφρασεολογία και Διδακτική Ξένων Γλωσσών

Πλιόγκου Βασιλική, Δρ. στις Επιστήμες της Αγωγής-Ειδική Επιστήμονας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Σαχανά Ιφιγένεια, Δρ. Κλασικής Αρχαιολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Σταυρόπουλος Αναστάσιος, Δρ. Τμήματος Μέσων Επικοινωνίας και Πολιτισμού της Σχολής Διεθνών Σπουδών Επικοινωνίας και Πολιτισμού Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Τσιαβού Ευαγγελία, Διδάκτωρ Πανεπιστήμιο Potsdam Γερμανίας

Τσιμπουκλή Άννα, ΣΕΠ ΕΑΠ, Υπεύθυνη Τομέα Εκπαίδευσης ΚΕΘΕΑ

Χαμπηλομάτη Παρασκευή, Δρ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Φιλολόγος, Διευθύντρια 2ου Λυκείου Άρτας

Περιεχόμενα

Ο ρόλος της Διοτίμας στο Συμπόσιο του Πλάτωνα	7
<i>Μιχαλογιάννη Βασιλική</i>	
Η διαχείριση της απώλειας και του θανάτου μέσα από την παιδική λογοτεχνία - Μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση	17
<i>Ντούλια Αθηνά</i>	
Συναντήσεις φύσης και τέχνης στη γλώσσα του Ερωτόκριτου του Β. Κορνάρου	37
<i>Μιχαλογιάννη Βασιλική</i>	

Μιχαλογιάννη Βασιλική

Ο ρόλος της Διοτίμας στο Συμπόσιο του Πλάτωνα

Περίληψη

Η Διοτίμα, λοιπόν, θεωρεί πως ο Έρωτας, που ονομάζει «δαίμονα» εμπεριέχει τις αντιθετικές έννοιες του «καλού» και του «κακού», του «άσχημου» και του «εύμορφου»: σε γενικές γραμμές, ο λόγος της είναι δομημένος σε τέτοιου είδους αντιθέσεις, οι οποίες μπορούν να εκληφθούν και ως χαρακτηριστικό της ρητορικής των γυναικών, που φέρονται να αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα μέσα από αντιθετικά δίπολα, καθώς και οι ίδιες ορίζουν τον εαυτό τους ως ετερότητα ή το «έτερον ήμισυ» των αντρών.¹ Ο λόγος περί έρωτα μετέβη στο στάδιο της ανοδικής πορείας που συμπεριλαμβάνει την ομορφιά όχι μόνο της ψυχής αλλά και των αντικειμενικών αξιών του πολιτισμού, φαίνεται να αναγνωρίζει τη συγκεκριμένη πτυχή της ανδρικής ερωτικής συμπεριφοράς, αφού στην αφήγησή της δεν είναι ευδιάκριτη η ταυτότητα των φύλων, ενώ η λέξη «παιδάριον» παραπέμπει στην παιδοφιλία. Κατά την Ελληνίδα ιέρεια, προκειμένου να απελευθερώσουν και να εξωτερικεύσουν οι άνθρωποι τις μύχιες σκέψεις και τα συναισθήματά τους, χρειάζονται το κατάλληλο πρόσωπο που θα τους συμπληρώνει, και μέσω

---

1 Bourdieu, P. (2007), Η ανδρική κυριαρχία. Αθήνα.

της ψυχική επαφής θα τους ωθήσει στη δημιουργικότητα και τη θέαση του εσωτερικού τους Κάλλους. Το πλατωνικό κείμενο ανασύρει στην επιφάνεια και την αυξημένη κοινωνική σημασία του γυναικείου φύλου. Το βασικότερο, ανατρέπεται η προκατάληψη ότι ήταν ικανές μόνο για παιδοποιία, μιας και στην πράξη τις «γνωρίζουμε» ως μουσικούς, ποιήτριες, αγρότισσες, βιοτέχνες, εμπόρους. Αυτή την πλευρά τους αναδεικνύει και ο Πλάτωνας, με τη φιλοσοφική διερεύνηση του έρωτα μέσω μιας εκπροσώπου του γυναικείου φύλου.²

Λέξεις-κλειδιά: έρωτας, κάλλος, γυναικείο φύλο

The role of Diotima in Plato's Symposium

Abstract

Diotima, therefore, considers that Eros, which she calls “demon”, contains the opposite meanings of “good” and “evil”, “ugly” and “shapely”; in general, her speech is structured in such kind of contradictions, which can be perceived as a feature of the rhetoric of women, who are said to perceive reality through opposite dipoles, as well as themselves define themselves as otherness or the “other half” of men. love story went to the stage of the ascending course that includes the beauty not only of the soul but also of the objective values of culture, seems to recognize the specific aspect of male erotic behavior, since in its narrative the gender identity is not clear, while the The word “child” refers to pedophilia. of the interior the Beauties. The Platonic text brings to the surface the increased social importance of the female sex. Most importantly, the prejudice that they were only capable of child-rearing is overturned, since in practice we “know” them as musicians, poets, peasants, craftsmen, merchants. This aspect is also highlighted by Plato, with the philosophical exploration of love through a representative of the female sex.

Keywords: love, beauty, female sex

1. Εισαγωγή

Η προσέγγιση της λογοτεχνίας με γνώμονα τις αναπαραστάσεις του φύλου και τις δυναμικές που τις διέπουν αφορμάται από το φεμινιστικό κίνημα, που στόχευε στην ανατροπή του καταπιεστικού για τις γυναίκες πατριαρχικού συστήματος και τη διεκδίκηση ίσων δικαιωμάτων με τους άντρες, στο χώρο τόσο της εργασίας και της πολιτικής, όσο και της κοινωνικής και καλλιτεχνικής έκφρασης. Σε ένα δεύτερο

---

2 Paul, Cartledge. (1998), “The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece”. Cambridge University Press. σ.σ. 100-138. Στο: <http://www.tyxikos.gr/983-15.html> (προσπελάστηκε στις 12/09/2003).

στάδιο, ανέκυψε δριμεία η ακανθώδης παράμετρος της σεξουαλικής ελευθερίας, αλλά και της μητρότητας ως επιλογής:³ ταυτόχρονα, η φεμινιστική κριτική κατέδειξε τα προβαλλόμενα περιοριστικά στερεότυπα, ιδιαίτερα των κλασικών κειμένων, παράγωγα μιας ανδροκρατούμενης κοινωνίας, που, επιβαλλόμενα, «κατασκεύασαν» ή αναπαρήγαγαν τους έμφυλους ρόλους, διαποτίζοντας και τα αντίστοιχα γλωσσικά περιβάλλοντα. Πάντως, οι συσχετισμοί των φύλων έχουν προσελκύσει, διαχρονικά, το ερευνητικό ενδιαφέρον, καθώς η κυρίαρχη – ανδρική – συγγραφική οπτική, που αποκλείει τη γυναίκα από τη μορφωτική διαδικασία και την περιχαράκωνει στο οικιακό περιβάλλον αμφισβητήθηκε ως μεροληπτική. Στην αρχαία Ελλάδα αναγνωρίζεται ο σημαντικός ο ρόλος της γυναίκας

Ειδικότερα, εικάζεται ολοένα και εντονότερα πως η παραδοσιακή αντίληψη δεν αντικατοπτρίζει επαρκώς τη θέση της αρχαίας Ελληνίδας: νεότερες μελέτες⁴ αναθεωρούν αρκετές πτυχές του ζητήματος, αμφισβητώντας την παρουσίαση της πόλης ως «αντρικής λέσχης», με τις γυναίκες στο κοινωνικό περιθώριο.⁵ Επιπρόσθετα, σταδιακά αναγνωρίζεται ο σημαντικός τους ρόλος και σε άλλους τομείς του αστικού βίου, όπως ο οικονομικός⁶ και, κυρίως, ο θρησκευτικός, όπου αντισταθμίζεται η απουσία τους από την εκκλησία του δήμου. Πολύ περισσότερο, αναδεικνύεται η έμμεση συμβολή τους και στα κοινά, αφού, επιμελούμενες την οικιακή ευημερία, διευκόλυναν, ακόμη και με την προίκα τους, τη σταδιοδρομία των ανδρών στην πολιτική. Εξάλλου, η πολύπλευρη επιρροή τους διαφαίνεται τόσο στα κλασικά δράματα, όσο και στην Πλατωνική φιλοσοφία,⁷ όπου παρουσιάζονται σχεδόν ισότιμες των ανδρών. Βασικά, το προβαλλόμενο λογοτεχνικό στερεότυπο που τοποθετούσε τις γυναίκες αποκλειστικά στην ιδιωτική σφαίρα εκτιμάται πλέον ως ανακριβές, και συνδέεται με κοινωνικές αναζητήσεις των τελευταίων αιώνων. Ενδεικτικά, οι Σπαρτιάτισσες συμμετείχαν σε αθλητικούς αγώνες και πολιτικές συζητήσεις. Παράλληλα, υπογραμμίζεται η δημόσια εμφάνιση πολλών εργαζόμενων γυναικών, ασθενέστερων οικονομικά, που και ο Αριστοτέλης⁸ παραδέχεται ότι κυκλοφορούσαν στην αγορά, και υπολογίζεται πως αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία. Άλλωστε, είναι βεβαιωμένο ότι διατηρούσαν φιλίες μεταξύ τους και αντάλλασαν επισκέψεις.⁹

Ωστόσο, δεν μπορεί να αγνοηθεί ότι το σημαντικότερο κριτήριο ευτυχίας τους περιορίζεται στην οικογενειακή ευημερία, που σχετίζεται με την

3 Σιμόν Ντε Μπουβάρ. (2009), Το δεύτερο φύλο. (μτφρ.) Γζένη Κωνσταντίνου. Αθήνα.

4 Pomeroy, S. B. (2009), *Θεές, πόρνες, σύζυγοι και δούλες*. Αθήνα.

5 Paul, Cartledge. (1998), "The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece". Cambridge University Press. σ.σ. 100-138. Στο: <http://www.tyxikos.gr/983-15.html> (προσπελάστηκε στις 12/09/2003).

6 E. Fantham, H. Foley, N. Kampen. (2004), *Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο*. (επιμ.), S. Pomeroy, Shapiro, H. Αθήνα.

7 Cole, S. (1994), *Women and Politics in Democratic Athens History Today*. Τόμ, 11, σ.σ. 32-37.

8 W.D. Ross. (1957), *Aristotelis Politica*. Clarendon Press. (μτφρ.) Π. Λεκατσάς, 1964. Οξφόρδη.

9 Paul, Cartledge. (1998), "The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece". Cambridge University Press. σ.σ. 100-138. Στο: <http://www.tyxikos.gr/983-15.html> (προσπελάστηκε στις 12/09/2003).

αξιοποίηση του σώματός τους - συζυγικά καθήκοντα, τεκνοποίηση· σ' αυτό το πρότυπο, η εγκατάλειψη της γαμήλιας εστίας καταδικαζόταν ως αξιόμιμη, γι' αυτό και τέτοιου είδους συμβάντα αποδίδονταν στην παράνοια του έρωτα. Η μοιχεία, μάλιστα, από την πλευρά των γυναικών, εκλαμβάνονταν ως ύβρη εναντίον των ίδιων όσο και των συγγενών τους, ενώ δεν ίσχυε κάτι ανάλογο για τους άντρες, η υπόληψη των οποίων ελάχιστα πλήττονταν από τις γενετήσιές τους παρεκτροπές. Ούτε, όμως, η δημόσια εμφάνιση για βιοποριστικούς λόγους αξιολογούνταν τιμητικά το προνόμιο παραχωρούνταν κυρίως στις ηλικιωμένες, οι οποίες θεωρούνταν ερωτικά ακίνδυνες. Συνεπώς, εκτός του οικογενειακού, ο κατεξοχήν τομέας απόκτησης κύρους, απαραίτητου για την ηθική καταξίωση, ήταν ο θρησκευτικός, που σχετίστηκε με τη μυστηριακή τους φύση¹⁰. Όπως μνημονεύεται σε δημόσια έγγραφα, υπήρχαν ιέρειες στους ναούς, αφιερωμένες σε κάποια θεότητα, ενώ οι Αθηναίες επιλέγονταν από τις κοινωνικές τους ομάδες με την εξουσιοδότηση να υπηρετήσουν ως επικεφαλής και υπεύθυνες («άρχουσες») στα Θεσμοφόρια, μαζί με τις θεράπουσες της συγκεκριμένης λατρείας.¹¹

2. Σκοπός της εργασίας

Σκοπός της εργασίας είναι, μέσω αυτού του πλατωνικού κείμενου, να ανασυρθεί στην επιφάνεια η αυξημένη κοινωνική σημασία του γυναικείου φύλου. Το βασικότερο, ανατρέπεται η προκατάληψη ότι ήταν ικανές μόνο για παιδοποιία, μιας και στην πράξη τις «γνωρίζουμε» ως μουσικούς, ποιήτριες, αγρότισσες, βιοτέχνες, εμπόρους. Αυτή την πλευρά τους αναδεικνύει και ο Πλάτωνας, με τη φιλοσοφική διερεύνηση του έρωτα μέσω μιας εκπροσώπου του γυναικείου φύλου της Διοτίμας.¹²

3. Θεωρητικό μέρος

3.1. Η επιλογή της Διοτίμας στο Συμπόσιο του Πλάτωνα

Εμποτισμένη με την υπερβατική αυτή ιδιότητα, στο Συμπόσιο του Πλάτωνα, η γυναικεία υπόσταση αξιολογείται θετικά, χάρη στην εγγενή ικανότητά της να μπει τους ακροατές στον έρωτα και τη φιλοσοφική του διερεύνηση, που αποτελεί και το κεντρικό θέμα του συγκεκριμένου Σωκρατικού διαλόγου, με συνομιλητές την «ελίτ» της τότε αθηναϊκής κοινωνίας: το γιατρό Ερυξίμαχο, το λόγιο και διανοούμενο Φαίδρο, τον Αριστοφάνη, τον οικοδεσπότη ποιητή Αγάθωνα, που μόλις είχε πετύχει την πρώτη νίκη σε τραγικούς αγώνες, τον

10 E. Fantham, H. Foley, N. Kampen.(2004), Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο. (επιμ.), S. Pomeroy, Shapiro, H. Αθήνα.

11 Paul, Cartledge.(1998), "The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece". Cambridge University Press. σ.σ. 100-138. Στο: <http://www.tyxikos.gr/983-15.html> (προσπελάστηκε στις 12/09/2003).

12 Paul, Cartledge.(1998), "The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece". Cambridge University Press. σ.σ. 100-138. Στο: <http://www.tyxikos.gr/983-15.html> (προσπελάστηκε στις 12/09/2003).

εραστή του, Πausανία, και, φυσικά, το Σωκράτη, ο οποίος, πριν ακόμη ξεκινήσει η συζήτηση, αιτήθηκε, παραβλέποντας το καθιερωμένο έθιμο, την αποχώρηση των αυλητρίδων, στερώντας έτσι από τους καλεσμένους, εκτός της γυναικείας συντροφιάς, τη μουσική και το κρασί. Παρόλα αυτά, στο χώρο, η θηλυκή παρουσία διατηρείται από την αναφορά στο πρόσωπο της Διοτίμας, η οποία, σύμφωνα με το φιλόσοφο, ήταν αυτή που τον «δίδαξε στα ερωτικά». Έτσι, στη ροή του διαλόγου, ενώ όλοι οι ομιλητές εκφράζουν την προσωπική τους οπτική, ο ίδιος πρωτοτυπεί παρουσιάζοντας εγκιβωτίζοντας μια διήγηση που κάποτε της εκμαίευσε, σχετικά με τη φύση και τα έργα του Έρωτα,¹³ στον οποίο προκύπτει πως η ανθρώπινη ψυχή μετέχει απ' την ίδια της τη σύσταση.¹⁴

Η επιλογή του συγκεκριμένου γυναικείου προσώπου δείχνει να κερδίζει το ενδιαφέρον των ακροατών, κυρίως καθότι επρόκειτο για μια μορφωμένη ιέρεια στη Μαντινεία, και, ταυτόχρονα, μύστη της Πυθαγόρειας αριθμοσοφίας και μάντισσα, ιδιότητες που προσδίδουν στη σκέψη της εγκυρότητα και πειστικότητα, ξεχωρίζοντάς τη, συγχρόνως, από τις σύγχρονες ομόφυλές της, και καθιστώντας τη σεβαστή στο ανδρικό κοινό. Η άποψή της, μάλιστα, που έπεται των άλλων συμποσιαστών, λειτουργεί κατά κάποιον τρόπο ως φιλοσοφικό επιστέγασμα και παρουσιάζει την πιο εξιδανικευμένη και εξευγενισμένη μορφή του έρωτα, συμπληρώνοντας και ολοκληρώνοντας τις προηγούμενες απόπειρες προσέγγισης του θέματος από την ομήγυρη, άλλες βαθυστόχαστες, και άλλες επιφανειακές, που καθιστούν ακόμη εντονότερη την αντίθεση με την τελική τοποθέτηση. Ακριβέστερα, ενώ οι ανδρικοί λόγοι βρίθουν σοφιστείας και στόμφου, ο δικός της διακρίνεται για το υψηλό πνευματικό του επίπεδο, την αποτελεσματικότητα και την ανεπιτήδευτη ευλωτία του· αφετέρου, η προσγραφή του περιεχομένου σε μια υπηρετή της προφητικής τέχνης, που αποτελεί την ερωτική τέχνη της επικοινωνίας των ανθρώπων με τους Θεούς,¹⁵ του προσδίδει ένα περίβλημα αποκάλυψης και αυθεντίας.¹⁶ Η προσεγμένη έκφραση μπορεί να θεωρηθεί απόρροια της ανασφάλειας των γυναικών, που επιδιώκουν μέσω του λόγου την καταξίωση και την αποδοχή, σε αντίθεση με τους άνδρες, οι οποίοι εμφανίζονται λιγότερο προσεκτικοί και σχολαστικοί στις γλωσσικές διατυπώσεις.

3.2. Ο Έρωτας κατά την Διοτίμα

Η Διοτίμα, λοιπόν, θεωρεί πως ο Έρωτας, που ονομάζει «δαίμονα» εμπεριέχει τις αντιθετικές έννοιες του «καλού» και του «κακού», του «άσχημου» και του «εύμορφου»· σε γενικές γραμμές, ο λόγος της είναι δομημένος σε τέτοιου είδους

13 Ηλίας, Σ. Σπυρόπουλος. (2004), Πλάτωνος Συμπόσιο. (μτφρ.) εκδ. ΖΗΤΡΟΣ. Αθήνα.

14 Νίκος, Μακρής. (1985), «Η ερωτική διάσταση του κόσμου και της ψυχής στη φιλοσοφία του Πλάτωνα», Ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση. Αθήνα. σ.σ. 181.

15 <http://www.scribd.com/doc> (προσπελάστηκε στις 19/11/2012).

16 P. E. Easterling - B. M. W. Knox. (2008), Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας. Εκδ. Παπαδήμα. Αθήνα. σ.σ. 647.

αντιθέσεις, οι οποίες μπορούν να εκληφθούν και ως χαρακτηριστικό της ρητορικής των γυναικών, που φέρονται να αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα μέσα από αντιθετικά δίπολα, καθώς και οι ίδιες ορίζουν τον εαυτό τους ως ετερότητα ή το «έτερον ήμισυ» των αντρών.¹⁷ Έτσι, διαφοροποιεί τα ερωτικά – σαρκικά – από τα ανώτατα – πνευματικά – μυστήρια («τα μόν ερωτικά...τα δε τέλεα και εποπτικά»), αλλά και τον εαυτό της από το Σωκράτη, εκπρόσωπο του ανδρικού φύλου, ως προς την ικανότητα κατανόησής τους· αμφισβητεί μάλιστα ακόμη και την ικανότητα του συνομιλητή της να παρακολουθεί τα λεγόμενά της («πειρώ δε έπεσθαι, αν οίος τε ης»). Αντιθετικό είναι και το βασικό εννοιολογικό ζεύγος που διατρέχει τη συλλογιστική της πορεία, δηλαδή η ψυχική και η σωματική ομορφιά («το εν ταις ψυχαίς κάλλος...του εν τω σώματι»). Έπειτα, σχεδόν ταυτίζει την ουσία του με τη λαχτάρα των ανθρώπων για την απόκτηση όλων των αγαθών που συμβάλλουν στο συναίσθημα της ευτυχίας, μετά την ικανοποίηση της οποίας, αρχίζουν να εμφανίζονται τα επακόλουθά της, οι «(καλοί) λόγοι», που χαρακτηρίζονται ως «γεννήματα» (γεννάν) ή, αλλιώς, «τόκου» (τίκτειν) του έρωτα. Το συγκεκριμένο σημείο ηχεί ιδιαίτερα πρωτοποριακό, αφού μέχρι στιγμής δεν είχε διατυπωθεί κάτι ανάλογο όσον αφορά στις επενέργειες που προκαλεί ο Έρωτας στην ανθρώπινη ψυχή. Για την ακρίβεια, μόνο μία γυναίκα θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τέτοιους όρους προκειμένου να ονοματίσει τα πράγματα, διότι από τη φύση της κατ' αποκλειστικότητα βιώνει αυτό το συναίσθημα της γενετήσιας δημιουργίας, αν και το ίδιο το υποκείμενο του λόγου δε μετείχε ανάλογης εμπειρίας.

Κατά την Ελληνίδα ιέρεια, προκειμένου να απελευθερώσουν και να εξωτερικεύσουν οι άνθρωποι τις μύχιες σκέψεις και τα συναισθήματά τους, χρειάζονται το κατάλληλο πρόσωπο που θα τους συμπληρώνει, και μέσω της ψυχικής επαφής θα τους ωθήσει στη δημιουργικότητα και τη θέαση του εσωτερικού τους Κάλλους. Για το λόγο αυτό, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην πνευματικότητα, όπως στην περίπτωση του Σωκράτη με τον Αλκιβιάδη¹⁸, όπου δεν προκρίνεται η εξωτερική εμφάνιση, το «φαίνεσθαι», που προκαλεί ενστικτώδη μόνο έλξη, αλλά το «είναι», ώστε να αποκαλυφθεί η αληθινή ομορφιά του Έρωτα, που, επομένως, δεν είναι μόνο εξωτερική αλλά κυρίως εσωτερική και διαθέτει βάθος που δημιουργεί ένα μυστηριακό πλέγμα, ανάλογο της γυναικείας υπόστασης.¹⁹ Ο έρωτας συμπεριλαμβάνει την ομορφιά όχι μόνο της ψυχής αλλά και των αντικειμενικών αξιών του πολιτισμού.

Με την παραπάνω νοηματική αλληλουχία ιδεών και εννοιών, ο λόγος περί έρωτα μετέβη στο στάδιο της ανοδικής πορείας που συμπεριλαμβάνει την ομορφιά όχι μόνο της ψυχής αλλά και των αντικειμενικών αξιών του πολιτισμού,

17 Bourdieu, P.(2007), Η ανδρική κυριαρχία. Αθήνα.

18 Ιωάννης, Συκουτρής.(1999), Πλάτων Συμπόσιον.(μτφρ.) Εκδ. Εστία Αθήνα.

19 Ηλίας, Σ. Σπυρόπουλος. (2004), Πλάτωνος Συμπόσιο. (μτφρ.) εκδ. ΖΗΤΡΟΣ. Αθήνα.

όπως οι επιστήμες και οι τέχνες· η εξέλιξη από τον προσωποποιημένο σαρκικό έρωτα στη γνωστική αναζήτηση του απόλυτα ωραίου, που συνιστά τον έβδομο και τελευταίο αναβαθμό του έρωτα²⁰, σηματοδοτεί την αποδέσμευση από τη φθορά και, κατ' επέκταση, την πνευματική εξύψωση, γνώρισμα και προϋπόθεση της αθανασίας. Ουσιαστικά, πρόκειται για την έκθεση της «θεωρίας των ιδεών», της σημαντικότερης του Πλάτωνα – εμβαπτισμένης στη σοκρατική ηθική - η εναπόθεση της οποίας σε μια εκπρόσωπο του γυναικείου φύλου αποτελεί αναμφίβολα μια θετική διάκριση και ένδειξη θαυμασμού και αποδοχής. Απόλυτη, όμως, ισοτιμία είναι δύσκολο να υποστηριχτεί πως υποδηλώνεται, κάτι που διαφαίνεται από κυρίως από τη ρητορική του λόγου της Διοτίμας, αλλά και τη δυναμική των διαφυλικών σχέσεων στο έργο συνολικά.

3.3. Η ταύτιση της γυναίκας με το σώμα της

Πρωταρχικά, η χρήση όρων που παραπέμπουν στη γέννα και τον τοκετό υπονοούν την ουσιοκρατική ταύτιση της γυναίκας με το σώμα της ως πηγή ερωτισμού και τη μητρότητα ως βιολογικό προορισμό. Παρόμοια λειτουργούν και οι έννοιες του «κάλλους» και του «μυστηρίου»: άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι ο τομέας στον οποίο εμφανίζεται ειδήμων η ιέρεια δεν είναι άλλος από τον ερωτικό, στα βαθύτερα νοήματα του οποίου οι άνδρες φαίνεται να υστερούν, έλλειψη που μπορεί να αποδοθεί στην πολυπραγμοσύνη τους εντός του «δημόσιου στίβου». Εξάλλου, οι προηγούμενοι ομιλητές, προσπάθησαν να δικαιολογήσουν την ομοφυλοφιλία, φαινόμενο αρκετά συχνό και, εν μέρει, κοινωνικά αποδεκτό, υποβιβάζοντας τη γυναίκα ως προς την ερωτευσιμότητά της. Ακόμη και η Διοτίμα φαίνεται να αναγνωρίζει τη συγκεκριμένη πτυχή της ανδρικής ερωτικής συμπεριφοράς, αφού στην αφήγησή της δεν είναι ευδιάκριτη η ταυτότητα των φύλων, ενώ η λέξη «παιδάριον» παραπέμπει στην παιδοφιλία· έτσι, αν και γυναίκα, αναπαράγει ανδρικές αντιλήψεις²¹. Τέλος, το αρνητικό πρόσημο της παθητικότητας – κατεξοχήν γυναικείο χαρακτηριστικό - σε μια ερωτική σχέση, έστω και ομοφυλοφυλική, υπονοείται ίσως από την επιφανειακότητα της ρητορικής του Αγάθωνα, ο οποίος είχε το ρόλο του ερωμένου.

4. Συμπέρασμα

Συμπερασματικά, το πλατωνικό κείμενο ανασύρει στην επιφάνεια και την αυξημένη κοινωνική σημασία του γυναικείου φύλου. Αν και η αρχική απομάκρυνση των αυλητριδών παραπέμπει σε άνιση μεταχείριση, εντούτοις η προεξέχουσα θέση της γυναικείας φιλοσοφικής θέασης αποκαθιστά τη φυσική

20 Νίκος, Μακρής. (1985), «Η ερωτική διάσταση του κόσμου και της ψυχής στη φιλοσοφία του Πλάτωνα», Ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση. Αθήνα. σ.σ. 185-7.

21 Ιωάννης, Συκουτρής.(1999), Πλάτων Συμπόσιον.(μτφρ.) Εκδ. Εστία Αθήνα.

τους απουσία. Σ' αυτό το πλαίσιο, γίνεται λόγος για «τοκετό», «κάλλος» και «μυστήριο», χαρακτηριστικά ταυτισμένα με τη γυναικεία ύπαρξη. Πρόκειται για κίνηση που δεν μπορεί να χαρακτηριστεί φεμινιστική αλλά μάλλον μία απόπειρα εξισορρόπησης και ολοκλήρωσης, ώστε, μέσω της αλληλοσυμπλήρωσης των φύλων, να διαμορφωθεί ένας τέλειο συνδυασμό σωματικών και ψυχικών δυνάμεων· και πάλι, όμως, η κυρίαρχη θέση του αντρικού παραμένει, απλώς διευρύνεται η εμπειρία του με τη διείσδυση της γυναικείας εκδοχής.²² Έτσι, ενισχύεται η παρατήρηση πως «η ισοπέδωση της έμφυλης διαφοράς που κηρύσσει άκριτα ο σύγχρονος φεμινισμός αφηγά την οικονομία της φύσης, εκτρέπει την ερωτική διαλεκτική στον αναυθεντικό έρωτα και στενεύει τα όρια της θηλυκής απειρότητας, ό,τι ονομάζουμε «γυναικείο μυστήριο.»²³

Ποικίλα και, ενδεχομένως, αντικρουόμενα, λοιπόν, όσα έχουν γραφεί και διατυπωθεί για τις γυναίκες στη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας, παρουσιάζοντας την κοινωνική τους θέση άλλοτε περισσότερο κι άλλοτε λιγότερο μειονεκτική – σε ελάχιστες μόνο περιπτώσεις πλεονεκτική – ανάλογα και με την πρόσληψη των κειμένων από την εκάστοτε αναγνωστική κοινότητα, η πολιτισμική διαφοροποίηση της οποίας ρυθμίζει και την ανάθεση των έμφυλων ρόλων. Έτσι, αν και κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους φαίνονται απασχολημένες με τη γέννηση και ανατροφή των παιδιών, χωρίς να απομακρύνονται από τον οικιακό χώρο, δεν παύουν να απεικονίζονται, σε πολυάριθμες ανάγλυφες παραστάσεις, δραστηρίες, καλλωπισμένες και καλλιεργημένες, να απολαμβάνουν πλάι στους άντρες το βιοτικό επίπεδο της εποχής. Το βασικότερο, ανατρέπεται η προκατάληψη ότι ήταν ικανές μόνο για παιδοποιία, μιας και στην πράξη τις «γνωρίζουμε» ως μουσικούς, ποιήτριες, αγρότισσες, βιοτέχνες, εμπόρους. Αυτή την πλευρά τους αναδεικνύει και ο Πλάτωνας, με τη φιλοσοφική διερεύνηση του έρωτα μέσω μιας εκπροσώπου του γυναικείου φύλου.²⁴

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Bourdieu, P. (2007), *Η ανδρική κυριαρχία*. Αθήνα.

Loraux, N. (2003), *Αρχαία Ελλάδα γένους θηλυκού*. Αθήνα.

Romero, S. B. (2009), *Θεές, πόρνες, σύζυγοι και δούλες*. Αθήνα.

---

22 Γεωργοπούλου-Λιαντίνη, Ν. (2015), «Η γυναίκα φιλόσοφος στο συμπόσιο του Πλάτωνα». Άρθρο από το blog «πολιτικές και πολιτισμικές συζητήσεις» Στο: http://sotirisbotas.blogspot.gr/2015/03/blog-post_65.html (προσπελάστηκε στις 04/02/2016).

23 Γεωργοπούλου-Λιαντίνη, Ν. (2015), «Η γυναίκα φιλόσοφος στο συμπόσιο του Πλάτωνα». Άρθρο από το blog «πολιτικές και πολιτισμικές συζητήσεις» Στο: http://sotirisbotas.blogspot.gr/2015/03/blog-post_65.html (προσπελάστηκε στις 04/02/2016).

24 Paul, Cartledge.(1998), “The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece”. Cambridge University Press. σ.σ. 100-138. Στο: <http://www.tyxikos.gr/983-15.html> (προσπελάστηκε στις 12/09/2003).

- E. Fantham, H. Foley, N. Kampen. (2004), Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο. (επιμ.), S. Pomeroy, Shapiro, H. Αθήνα.
- Ηλιάς, Σ. Σπυρόπουλος. (2004), Πλάτωνος Συμπόσιο. (μτφρ.) εκδ. ΖΗΤΡΟΣ. Αθήνα.
- Ιωάννης, Συκουτρής.(1999), Πλάτων Συμπόσιον.(μτφρ.) Εκδ. Εστία Αθήνα.
- P. E. Easterling - B. M. W. Knox. (2008), Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας. Εκδ. Παπαδήμα. Αθήνα.
- Νίκος, Μακρής. (1985), «Η ερωτική διάσταση του κόσμου και της ψυχής στη φιλοσοφία του Πλάτωνα», Ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση. Αθήνα. σ.σ. 178-188.
- Σιμόν Ντε Μπובουάρ. (2009), Το δεύτερο φύλο. (μτφρ.)Γζένη Κωνσταντίνου. Αθήνα.

Ξενόγλωσση

- Cole, S. (1994), Women and Politics in Democratic Athens History Today. Τόμ, 11, σ.σ. 32-37.
- Sarah, B. Pomeroy. (1994), Xenophon, *Oeconomicus*: A Social and Historical Commentary. Oxford: Clarendon Press.
- W.D. Ross. (1957), *Aristotelis Politica*. Clarendon Press. (μτφρ.) Π. Λεκατσάς, 1964. Οξφόρδη.

Ιστοσελίδες

- <http://www.stoa.org/diotima/> (προσπελάστηκε στις 23/05/2013).
- Paul, Cartledge.(1998), “The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece”. Cambridge University Press. σ.σ. 100-138. Στο:<http://www.tyxikos.gr/983-15.html> (προσπελάστηκε στις 12/09/2003).
- Γεωργοπούλου-Λιαντίνη, Ν. (2015), «Η γυναίκα φιλόσοφος στο συμπόσιο του Πλάτωνα». Άρθρο από το blog «πολιτικές και πολιτισμικές συζητήσεις» Στο: http://sotirisbotas.blogspot.gr/2015/03/blog-post_65.html (προσπελάστηκε στις 04/02/2016).
- <http://www.scribd.com/doc> (προσπελάστηκε στις 19/11/2012).

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ονομάζομαι **Βασιλική Μιχαλογιάννη** και είμαι δασκάλα στα Γρεβενά με πολυετή εμπειρία. Είμαι απόφοιτη της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Φλώρινας και στη συνέχεια της Παιδαγωγικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με γενικό βαθμό 9,14. Οι μεταπτυχιακές μου σπουδές στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου είναι στην ελληνική γλώσσα-Γλωσσολογία

και Λογοτεχνία με γενικό βαθμό 9,5. Έχω συμμετάσχει σε πολλά σεμινάρια και συνέδρια ψυχολογίας, λογοτεχνίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας και ως εισηγήτρια και ως κριτής εργασιών. Μιλάω αγγλικά και έχω πιστοποιημένη επιμόρφωση στη διοίκηση, στην ειδική αγωγή και στις νέες τεχνολογίες.

Ντούλια Αθηνά

Η διαχείριση της απώλειας και του θανάτου μέσα από την παιδική λογοτεχνία - Μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση

Περίληψη

Η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου αποτελεί ένα δύσκολο θέμα συζήτησης, διαχείρισης και διαπραγμάτευσης ιδιαίτερα στις μικρές ηλικίες. Ο θάνατος και η απώλεια αποτελούν έννοιες σύνθετες και πολυδιάστατες και η πρόσληψη και διαχείρισή τους σχετίζονται με πολυποίκιλες διαστάσεις και παράγοντες. Ιδιαίτερα για το μικρό παιδί, η διαχείριση ενός τέτοιου γεγονότος είναι εξαιρετικά δύσκολη δεδομένου της μικρής ηλικίας, των έντονων συναισθημάτων και των δεσμών ασφάλειας που διακυβεύονται. Η Παιδική Λογοτεχνία αποτελεί ένα εξαιρετικό εργαλείο και μέσο συζήτησης, κατανόησης και διαχείρισης ενός τόσο τραυματικού γεγονότος με σημαντικές ψυχολογικές και παιδαγωγικές προεκτάσεις στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού. Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται το πώς μπορούμε να προετοιμάσουμε τα παιδιά/μαθητές μας για δύσκολα θέματα όπως η διαχείριση της απώλειας και του θανάτου με τη βοήθεια της Παιδικής Λογοτεχνίας, ιδιαίτερα την τρέχουσα εποχή με την εξέλιξη της υγειονομικής κρίσης.

Λέξεις –κλειδιά: απώλεια/θάνατος, λογοτεχνία, κατανόηση, διαχείριση

Loss and death management through children's literature - A psychopedagogical approach

Abstract

The loss of a beloved person is a difficult topic to discuss, manage or negotiate especially at a young age. The concept of death and loss is complex and multidimensional and their management are related to a variety of dimensions and factors. Especially for the young child, the management of such an event is extremely difficult given the young age, the strong emotions and the security ties that are at stake. Children's Literature is an excellent tool and means for discussing, understanding and managing such a traumatic event with significant psychological and pedagogical implications for the child's psychosocial development. The present study deals with how we can prepare our children / students for difficult issues such as loss management and death with the help of Children's Literature especially in the current season with the outbreak of the health crisis.

Keywords: loss / death, literature, understanding, management

1. Εισαγωγή

Η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου αποτελεί ένα δύσκολο θέμα συζήτησης, διαχείρισης και διαπραγματεύσης ιδιαίτερα στις μικρές ηλικίες. Τα ιδιαίτερα συναισθήματα και το νεαρό της ηλικίας δυσχεραίνουν ακόμη περισσότερο τη συζήτηση και διαχείριση ενός τέτοιου τετελεσμένου γεγονότος που επιφέρει αισθήματα θλίψης, πόνου και απόγνωσης. Τελευταία με τις έκτακτες καταστάσεις της υγειονομικής κρίσης και τις καθημερινές απώλειες ανθρώπινων ζωών, το ζήτημα αυτό έχει αναδειχθεί σε μεγίστης σημασίας θέμα που επιφορτίζει με άγχος και αγωνία τους πολίτες και ιδιαίτερα τα μικρά παιδιά. Καθημερινά στα μέσα επικοινωνίας και κοινωνικής δικτύωσης γίνονται αναφορές στις απώλειες ανθρώπων ή στον κίνδυνο να νοσήσουν άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας (παπούς και γιαγιά) ή ανήκοντες σε ευπαθείς ομάδες, ενώ σε διάφορες συζητήσεις κυριαρχεί ο αριθμός των ανθρώπων που έχασαν τη ζωή τους-οι οποίοι μπορεί να είναι και οικείοι μας - από τον θανατηφόρο ιό. Επηρεασμένα από όλη αυτή την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, τα μικρά παιδιά κυρίως, συχνά ρωτούν γονείς και εκπαιδευτικούς εναγωνίως: *‘Κι αν χαθεί ο παπούς μου/η γιαγιά μου; Υπάρχει περίπτωση να πεθάνουμε;’* Πρόκειται για σημαντικά ερωτήματα που δεν μπορούν να μείνουν αναπάντητα, καθώς επηρεάζουν την ψυχοσύνθεση των παιδιών. Ο φόβος του θανάτου και το άγχος που προκαλεί η φθορά ξεκινά από την παιδική ηλικία. Η αμήχανη στάση των γονιών εκφράζει συχνά την ανυπαρξία εσωτερικευμένων στάσεων για το ζήτημα της απώλειας και μια έκδηλη αδυναμία διαχείρισής της.

Είναι πολύ σημαντικό επομένως να προετοιμάζουμε τα παιδιά μας κατάλληλα, έγκαιρα και προληπτικά για διάφορες καταστάσεις που ενδεχομένως μπορεί να προκύψουν, ώστε να είναι σε θέση να τις διαχειριστούν όσο το δυνατό καλύτερα, αν τελικά συμβούν. Η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου και ο θάνατος γενικά είναι ένα τέτοιο δύσκολο θέμα, για το οποίο πρέπει να προετοιμάσουμε τα παιδιά μας, προάγοντας μια θετική συναισθηματική ικανότητα ενδυνάμωσης και αντιμετώπισης δύσκολων και οδυνηρών πλευρών της ανθρώπινης ζωής.

Για τους ενήλικες, η έννοια του θανάτου είναι σύνθετη και πολυδιάστατη, καθώς ενσωματώνονται κοινωνικές και πολιτιστικές παραδόσεις, πεποιθήσεις, εμπειρίες, βιώματα, θρησκευτικά δόγματα και πιστεύω. Για αυτούς, ο θάνατος αποτελεί έκφραση της ζωής και μέρος του κύκλου της ζωής¹. Για ένα παιδί όμως, η είδηση της απώλειας ενός αγαπημένου προσώπου προσλαμβάνεται διαφορετικά και μπορεί να πυροδοτήσει μια ποικιλία συναισθημάτων ή εκδηλώσεων συμπεριφοράς. Ο τρόπος αντίδρασης ενός παιδιού στην έννοια του θανάτου εξαρτάται από ένα σύνολο παραγόντων, γνωστικών, συναισθηματικών, κοινωνικών². Η κατανόηση επομένως της έννοιας του θανάτου σχετίζεται με το αναπτυξιακό στάδιο του κάθε παιδιού, την ωριμότητά του, το γνωστικό υπόβαθρο, καθώς και την προετοιμασία που έχει δεχτεί από το οικογενειακό περιβάλλον.

Η παρούσα μελέτη εστιάζει στο πώς μπορεί αυτή η προετοιμασία να επιτευχθεί με τη συμβολή της Παιδικής Λογοτεχνίας, γνωρίζοντας καλά τη θεραπευτική δύναμη της αφήγησης και τη συμβολή των ιστοριών στην προετοιμασία των παιδιών για τη ζωή³. Για το σκοπό αυτό, η παρούσα μελέτη θα αναφερθεί στο πώς αντιλαμβάνεται και κατανοεί ένα παιδί τη σημασία του θανάτου ανάλογα με το αναπτυξιακό στάδιο στο οποίο βρίσκεται, πώς η παιδική λογοτεχνία μπορεί να συμβάλει σε αυτό μέσα από τις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις του θανάτου και την αναγκαία παραμυθία που μπορεί να προσφέρει, καθώς και με ποιο τρόπο μπορεί να αξιοποιηθεί ένα βιβλίο παιδικής λογοτεχνίας για περαιτέρω επεξεργασία και εμπάθυνση στο θέμα την τρέχουσα περίοδο με την έξαρση της πανδημίας.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

2.1. Σκοπός της εργασίας

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται τη διαχείριση της απώλειας και του θανάτου μέσα από τη λογοτεχνία. Με αναφορές σε συγκεκριμένα λογοτεχνικά βιβλία

---

1 Slaughter, V. (2005). Young children's understanding of death. *Australian Psychologist*, 40(3), 179-186.

2 Herbert, M. (2004). *Τα παιδιά μπροστά στο πένθος και την απώλεια*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

3 Αναστασόπουλος, Δ. (2019). Η Ψυχαναλυτική συνεδρία ως παραμύθι και το αντίστροφο. Στο Αναστασόπουλος, Δ.& Ζαχαριά, Α.(επιμ.) (2019). *Μύθος και Παραμύθι. Από την αφήγηση στον ψυχαναλυτικό λόγο*, Αθήνα: Νήσος, σ.15-28.

διερευνάται πώς μπορούμε οι ενήλικες γονείς ή εκπαιδευτικοί να συζητήσουμε ένα τόσο ευαίσθητο και τραυματικό θέμα με στόχο να ενδυναμώσουμε το παιδί στη διαχείρισή του, ιδιαίτερα την τρέχουσα περίοδο που λόγω της υγειονομικής κρίσης καθημερινά ακούει από διάφορα μέσα επικοινωνίας για θανάτους. Μέσα από μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση, γίνεται προσπάθεια να μιλήσουμε για ένα τόσο δύσκολο και ευαίσθητο θέμα και για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να το διαπραγματευτούμε, σε μια προσπάθεια εξεύρεσης τρόπων έκφρασης των έντονων συναισθημάτων που ένα τέτοιο γεγονός επιφέρει. Θα διερευνήσουμε πώς τα διάφορα λογοτεχνικά παιδικά βιβλία που έχουν γραφτεί για αυτό το θέμα, διαπραγματεύονται την έννοια του θανάτου και πώς ο μικρός αναγνώστης βοηθιέται. Οι ιστορίες και η Παιδική Λογοτεχνία εν γένει αποτελούν το πιο κατάλληλο μέσο διαπραγμάτευσης και συζήτησης ενός τόσο δύσκολου θέματος. Μέσα από το συμβολικό λόγο, τις αφηγηματικές τεχνικές και τη συμβολή ενίοτε μιας αφηγηματικής και ιδιαίτερα προσεγμένης εικονογράφησης, η Παιδική Λογοτεχνία μπορεί να υποδείξει στο παιδί-αναγνώστη τρόπους διαχείρισης και αντιμετώπισης του θανάτου, αναδεικνύοντας όψεις και εκφάνσεις που η θλίψη, ο πόνος ή ο θυμός δεν του επιτρέπουν να δει, με στόχο την κατανόηση του συμβάντος, την αποδοχή, την ανακούφιση και την ενστάλαξη της δύναμης για τη συνέχεια της πορείας στη ζωή.

2.2. Αποσαφήνιση όρων

2.2.1. Παιδική Λογοτεχνία

Ο όρος Παιδική Λογοτεχνία έχει απασχολήσει αρκετά τόσο τους θεωρητικούς του πεδίου όσο και τους συγγραφείς. Διάφοροι ορισμοί έχουν δοθεί κατά καιρούς, άλλοι με έμφαση στο περιεχόμενο, στο κοινό το οποίο απευθύνεται, στα χαρακτηριστικά, στο ιδεολογικό υπόβαθρο. Με τον όρο Παιδική Λογοτεχνία ή Λογοτεχνία για παιδιά αναφερόμαστε στο «*σύνολο των αισθητικά δικαιωμένων κειμένων που είναι σε θέση να συμβάλλουν στην ψυχαγωγία των παιδιών και στην πνευματική τους καλλιέργεια, δηλαδή στην ανάπτυξη της ικανότητας για αντίληψη της ομορφιάς, στην ωρίμανση της προσωπικότητας και στη διαμόρφωση ελεύθερης συνείδησης*»⁴. Τα κείμενα αυτά κατά τους Nodelman και Reimer, εμπερικλείουν μεταξύ άλλων αισιοδοξία και αφουγκράζονται τις ανάγκες των παιδιών⁵, ενώ λειτουργούν θεραπευτικά και ενδυναμώνουν τους μικρούς αναγνώστες προετοιμάζοντας τους για τη ζωή.⁶ Η Παιδική Λογοτεχνία μπορεί να αποτελέσει το μέσο για να προετοιμάσουμε ψυχοπαιδαγωγικά τους μαθητές σε δύσκολα θέματα, όπως αυτό της απώλειας αγαπημένου προσώπου.

4 Παπαδάτος, Γ.(2009). *Παιδικό Βιβλίο και Φιλαναγνωσία. Θεωρητικές αναφορές και προσεγγίσεις-Δραστηριότητες*. Αθήνα: Πατάκη, σ. 49.

5 Nodelman, P. & Reimer, M. (2003). *The pleasures of children's Literature*, University of Winnipeg.

6 Ντούλια, Α.(2010). *Το Παραμύθι της Σταχτοπούτας στις ελληνικές και ξένες παραλλαγές. Προεκτάσεις παιδαγωγικές, λαογραφικές-ανθρωπολογικές, ψυχαναλυτικές και άλλες*. Αθήνα: Παπαζήση, σ.83.

2.2.2. Απώλεια-θάνατος-πένθος

Με τον όρο απώλεια εδώ εννοούμε το θάνατο ενός συνήθως αγαπημένου προσώπου (ή και ζώου) λόγω ασθένειας, φυσικών αιτιών (π.χ. γηρατειά) ή ατυχήματος, με το οποίο έχουμε δημιουργήσει ισχυρούς δεσμούς. Το πένθος αποτελεί μια φυσιολογική διεργασία την οποία ένα άτομο χρειάζεται να αντιμετωπίσει για να οδηγηθεί στην αποδοχή και την προσαρμογή στην πραγματικότητα της απώλειας. Το χρονικό περιθώριο που χρειάζεται για τη φυσιολογική διεργασία του πένθους εξαρτάται από πολλούς παράγοντες και μπορεί να κυμαίνεται από δώδεκα μήνες μέχρι και δύο χρόνια.

Η συμβολή και υποστήριξη της οικογένειας και του άμεσου περιβάλλοντος (σχολικού και φιλικού) μπορεί να συμβάλλει καθοριστικά χωρίς να χρειαστεί περαιτέρω επαγγελματική βοήθεια. Γενικά, είναι σημαντικό να γίνει αντιληπτό ότι το άτομο που βιώνει πένθος, χρειάζεται αρχικά κατανόηση και αποδοχή της απώλειας από το άμεσο κοινωνικό περιβάλλον, χωρίς πίεση. Είναι σημαντικό να γνωρίζει το άτομο που θρηνεί, ότι υπάρχουν γύρω του άμεσα συναισθηματικά διαθέσιμοι άνθρωποι, στους οποίους μπορεί να προστρέξει, όποτε αισθανθεί την ανάγκη να το πράξει αυτό. Το πόσο εύκολα ή γρήγορα θα ξεπεράσει ένα άτομο και ιδιαίτερα ένα παιδί ή έφηβος την απώλεια που σχετίζεται με το θάνατο, εξαρτάται από τη σοβαρότητα της απώλειας και τις επιπτώσεις που αυτή η απώλεια μπορεί να έχει στο παιδί ή στον έφηβο, καθώς και την ύπαρξη του είδους του δεσμού που είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στο πρόσωπο που χάθηκε και στο παιδί. Τέλος, η διαχείριση του πένθους σχετίζεται και με την προετοιμασία που τυχόν έχει προηγηθεί για ένα τέτοιο γεγονός. Αυτός είναι ο λόγος που επιλέγουμε τον ασφαλή τρόπο έναρξης μιας τέτοιας προσπάθειας συζήτησης για “δύσκολα” θέματα μέσω των παραμυθιών και της λογοτεχνίας.

2.2.3. Ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση

Η Ψυχοπαιδαγωγική Προσέγγιση αφορά σε πρόγραμμα προαγωγής της ψυχικής υγείας παιδιών/εφήβων, που αντιμετωπίζουν δυσκολίες σε επίπεδο διαπροσωπικών σχέσεων, συμπεριφοράς ή μάθησης, αξιοποιώντας αρχές παρέμβασης της ψυχολογικής υποστήριξης και ενδυνάμωσης του ατόμου. Μέσα από μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση, δηλαδή μέσα από παρέμβαση που στοχεύει στη γενικότερη ψυχοκοινωνική προσαρμογή των παιδιών προσχολικής, σχολικής κι εφηβικής ηλικίας, σε ποικίλα πλαίσια (π.χ. σχολείο, οικογένεια), παρέχεται βοήθεια και υποστήριξη με στόχο την ανάπτυξη του αισθήματος ασφάλειας και θετικής ενίσχυσης. Η ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση δίνει τη δυνατότητα βελτίωσης της επικοινωνίας παιδιών/εφήβων με τους «Σημαντικούς Άλλους», προσφέροντας την ευκαιρία να μειωθούν οι συναισθηματικοί παράγοντες (π.χ. άγχος, απόσυρση) που επιβαρύνουν ένα παιδί σε κάποια δεδομένη στιγμή.

2.3. «Προσεγγίσεις της διαχείρισης της απώλειας και του θανάτου μέσα από την παιδική λογοτεχνία»

Η έννοια της ζωής είναι νομοτελειακά συνυφασμένη με την απώλεια. Στην πορεία της ο άνθρωπος αναγκάζεται να βιώσει μικρές ή μεγάλες απώλειες, οι οποίες εμπεριέχουν τον πόνο του αποχωρισμού προσώπων ή πραγμάτων. Ο θάνατος αποτελεί έκφραση της ζωής μας, ένα αναπόσπαστο και αναπόδραστο μέρος του κύκλου της ζωής. Κατά συνέπεια, όλοι οι άνθρωποι και γενικά τα έμβια όντα έρχονται κάποια στιγμή αντιμέτωποι με αυτόν. Ως αναπόδραστη εμπειρία, ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου αποτελεί τη μεγαλύτερη από τις απώλειες. Η στάση και η αντίδραση των ανθρώπων και ιδιαίτερα των μικρών παιδιών εξαρτώνται από μια σειρά παραγόντων, την προετοιμασία και τις συνθήκες της εκάστοτε κατάστασης. Για ένα μικρό παιδί, η πρόσληψη και η διαχείριση της απώλειας δεν είναι εύκολη. Η κατανόησή της σχετίζεται πρωτίστως με το αναπτυξιακό στάδιο και την ωριμότητα του παιδιού.

2.3.1. Αναπτυξιακά στάδια της πρόσληψης του θανάτου και η διαχείρισή του στα παιδιά σχολικής ηλικίας

Μέχρι την ηλικία των πέντε ετών, τα μικρά παιδιά δύσκολα κατανοούν την έννοια του θανάτου και το αμετάκλητο και οριστικό του γεγονότος. Έως την ηλικία των δύο ετών δεν μπορούν να αντιληφθούν τη μονιμότητα της απώλειας και συχνά τη συσχετίζουν με την εγκατάλειψη, ελπίζοντας σε μια επαναφορά της αρχικής κατάστασης. Περισσότερο τη συσχετίζουν με τον ύπνο ή με κάποιον πρόωρο αποχωρισμό (Πρεβεζάνου, 2011). Σύμφωνα με τις Πατέρα και Τσιλιμένη (2008), τόσο ο εγωκεντρισμός της ηλικίας, η ανιμιστική και μαγική σκέψη που έχουν αναπτύξει, όσο και η μη ικανότητα αντίληψης του χρόνου καθιστούν αδύνατη τη σύλληψη του γεγονότος ως μόνιμου και μη αναστρέψιμου συμβάντος.

Στην ηλικία των έξι και επτά ετών τα παιδιά αποκτούν μια σαφέστερη αντίληψη του θανάτου, διότι υπάρχει η σχετική γνωστική ανάπτυξη, αλλά δεν μπορούν ακόμη να επεξεργαστούν τα έντονα συναισθήματα που προκαλεί η όποια απώλεια. Η ευαλωτότητα των παιδιών είναι ιδιαίτερα εμφανής και εύθραυστη. Μπορούν να κατανοήσουν τη μονιμότητα του θανάτου αλλά δεν έχουν αναπτύξει επαρκώς τις δεξιότητες εκείνες που θα τους βοηθήσουν να διαχειριστούν τις συνέπειες του συμβάντος και να διέλθουν όσο το δυνατόν πιο ανώδυνα τα στάδια του πένθους (άρνηση, αμφιθυμία, διαπραγματεύση, θλίψη, αποδοχή). Σε αυτό το στάδιο επικρατούν αισθήματα ενοχής, καθώς αρκετές φορές τα παιδιά θεωρούν υπεύθυνο τον εαυτό τους ή τις πράξεις τους για την πρόκληση του θανάτου. Οι συμπεριφορές χαρακτηρίζονται από θλίψη ή ένταση θυμού και οι αντιδράσεις είναι έντονες σε σημείο εκδήλωσης συνοδών διαταραχών και φοβιών⁷. Η στάση και η συμπεριφορά του ενήλικα είναι ζωτικής

7 Υπηρεσία Εκπαιδευτικής Ψυχολογίας (2014), Υπουργείο Παιδείας Κύπρου. Διαθέσιμο στο http://www.moec.gov.cy/edu_psychology/.

σημασίας στην όλη διαδικασία διαχείρισης της απώλειας. Η σύντομη επαναφορά στη ρουτίνα και την καθημερινότητα βοηθά τα παιδιά να αισθανθούν προστασία και ασφάλεια. Η επεξήγηση του γεγονότος μέσα από ένα απλό, συγκεκριμένο και δομημένο τρόπο που αρμόζει στην παιδική ηλικία, όπως η αφήγηση μιας ιστορίας, μπορεί να λειτουργήσει καθησυχαστικά στις αγωνίες των παιδιών.

Από το όγδοο έως το εντέκατο έτος, αναπτυξιακό στάδιο όπου αναπτύσσονται οι γνωστικές λειτουργίες, ξεκινά η συνειδητοποίηση της μονιμότητας του θανάτου. Τα παιδιά αρχίζουν να αντιλαμβάνονται ότι ορισμένες συγκυρίες/αιτίες (π.χ. ατύχημα, ασθένεια) μπορεί να οδηγήσουν στο θάνατο, εμφανίζοντας μια γενίκευση του γεγονότος στη σκέψη τους. Για παράδειγμα, θεωρούν ότι όποιος αρρωστήσει μπορεί να πεθάνει, χωρίς να χάνουν την ελπίδα της αναστρεψιμότητας του θανάτου. Θεωρούν, επιπλέον, πιθανό το γεγονός να συμβεί και στους ίδιους, εφόσον συνέβη σε πρόσωπο σημαντικό για αυτά. Σαν αποτέλεσμα αναπτύσσουν συχνά φοβίες και έντονο άγχος για την προσωπική ασφάλεια και σωματική τους ακεραιότητα. Οι ενήλικες χρειάζεται να καθησυχάσουν τα παιδιά, έτσι ώστε να αισθανθούν προστατευμένα, ασφαλή και εκτός κινδύνου. Η ανάπτυξη κατάλληλου κλίματος για συναισθηματική έκφραση και λεκτικοποίηση των συναισθημάτων θλίψης και απώλειας χωρίς πίεση, βοηθά τα παιδιά να αναλύσουν και να επεξεργαστούν το τι αισθάνονται. Οι ερωτήσεις των παιδιών χρειάζεται να βρίσκουν ανταπόκριση και να λύνονται όλες οι απορίες τους χωρίς υπερβολικές και αχρείαστες λεπτομέρειες, δύσκολα κατανοητές για το αναπτυξιακό τους επίπεδο. Γι' αυτό είναι σημαντικό να έχει προετοιμαστεί το παιδί για ένα τέτοιο γεγονός, ακόμα και σε συμβολικό επίπεδο μέσω των ιστοριών, ώστε σε περίπτωση εμφάνισης ενός τόσο τραυματικού γεγονότος να μπορεί να αντιδρά καλά και να διατρέχει πιο ομαλά τα στάδια της θλίψης του, για να μπορέσει να προχωρήσει στη ζωή του. Η έγκαιρη και σωστή ενημέρωση για το γεγονός προετοιμάζει και ενδυναμώνει το παιδί για να αντιμετωπίσει τον θάνατο ως μέρος του κύκλου της ζωής, ενώ η καθυστέρηση της ενημέρωσης, η απόκρυψη της πραγματικότητας ή η παροχή ψεύτικων πληροφοριών μπορεί να δημιουργήσουν σύγχυση, ανασφάλειες και φόβους στο παιδί που ίσως να έχει απορίες και να φοβάται να ρωτήσει. «Ένα παιδί μπορεί να ξεπεράσει ο,τιδήποτε, εφόσον του πουν την αλήθεια και εφόσον το αφήσουν να μοιραστεί με τους ανθρώπους που αγαπάει τα φυσιολογικά συναισθήματα που έχουν όλοι οι άνθρωποι, όταν υποφέρουν»⁸. Η χρήση των ορθών λέξεων, όπως «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαραίτητες, ενώ οι διφορούμενες εκφράσεις, όπως «έφυγε ταξίδι» ή «πέταξε ψηλά» δημιουργούν άγχος και αγωνία. Οι συζητήσεις με το παιδί και το μοίρασμα των κοινών αναμνήσεών τους ή η αναφορά σε αντικείμενα που θυμίζουν τον εκλιπόντα/ούσα,

---

8 Leshan, E. (2003)⁴. *Μαθαίνοντας να λέμε αντίο στο γονιό που χάνεται* (μτφρ. Ε. Νάντσου). Αθήνα: Θυμάρη, σ.13.

διατηρούν ζωντανή την ανάμνηση του αγαπημένου προσώπου. Η υποστήριξη από τους σημαντικούς άλλους (γονείς, αδέρφια, εκπαιδευτικό, φίλους) βοηθά σημαντικά την επεξεργασία της θλίψης.

2.3.2. Η συμβολή της λογοτεχνίας στην ενδυνάμωση των παιδιών

Κάθε παιδί αντιδρά με το δικό τρόπο στην απώλεια. Δυσπιστία, απελπισία, θυμός, ενοχή, έντονη θλίψη είναι μόνο μερικές εκφράσεις συναισθημάτων⁹. Κατά τον Leshan¹⁰, είναι σημαντικό να γίνουν συζητήσεις με το παιδί, καθώς μέσα από αυτές διασκεδάζονται οι φόβοι και οι ενοχές, παρέχεται το αίσθημα ότι δεν είναι μόνο του στη θλίψη κι ότι μοιράζεται το πένθος με σημαντικούς άλλους.

Η συμβολή της παιδικής λογοτεχνίας στην προετοιμασία, διαχείριση ή υποστήριξη ενός παιδιού που βιώνει θλίψη μπορεί να συμβάλει σημαντικά. Η ανταπόκριση στη λογοτεχνία μπορεί να υποστηρίξει τις αντιδράσεις θλίψης των παιδιών, παρέχοντας τη δυνατότητα εκτόνωσης, κάθαρσης και κατανόησης μέσα από τα προγράμματα βιβλιοθεραπείας.¹¹ Η βιβλιοθεραπεία¹² επιτρέπει στα παιδιά να κάνουν προσωπικές επαφές με χαρακτήρες, να σχετίζονται με στοιχεία ιστορίας και με τη σειρά τους να αντιμετωπίζουν τα δικά τους δύσκολα συναισθήματα¹³.

Ειδικά η Παιδική Λογοτεχνία μπορεί να πραγματευτεί “δύσκολες έννοιες” με φυσικό, αβίαστο, απλό, διαλεκτικό τρόπο, χάρη στην αμεσότητα του ανεπιτήδευτου λόγου. Μέσα από τα παραμύθια και τις ιστορίες τα παιδιά

9 Wiseman, A. (2012). *Summer's End and Sad Goodbyes: Children's Picturebooks about Death and Dying. Children's Literature in Education*, doi: 10.1007/s10583-012-9174-3.

10 Leshan, E. (2003)⁴. *Μαθαίνοντας να λέμε αντίο στο γονιό που χάνεται* (μτφρ. Ε. Νάντσου). Αθήνα: Θυμάρη, σ.13.

11 Suvilehto, P. (2019). *We Need Stories and Bibliotherapy Offers on Solution to Developmental Issues. Online Journal of Complementary & Alternative Medicine*, 1(5). doi: 1033552/OJCAM.2019.01.000523.

12 Για τη βιβλιοθεραπεία βλ. ενδεικτικά: Cook, K.E., Earles-Vollrath, T. & Ganz, J.B. (2006). *Bibliotherapy. Intervention in school and clinic*, 42(2), 91-100 · Heath, M.A., Sheen, D., Leavy, D., Joung, E. & Money, K. (2005). *Bibliotherapy: A resource to facilitate emotional healing and growth. School Psychology*, 26, 563-580.·Hynes-Berry, & M., McCarthy-Hynes, A. (1994). *Biblio/poetry therapy- the interactive process: A handbook*. St. Cloud: North Star Press.·Λουάρη, Μ. & Παπαρούση, Μ. (2009). *Η Βιβλιοθεραπεία στην εκπαιδευτική πράξη*. Στο Τρύλιανός, Α. – Καράμυνας, Ι. (επιμ.), *Πρακτικά του 6ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ελληνικής Παιδαγωγικής και Εκπαιδευτικής Έρευνας*, τόμ. Β' Αθήνα : Ατραπός. ·Maich, K. & Kean, S. (2004). *Read two books and write me in the morning: Bibliotherapy for social emotional intervention in the inclusive classroom. Teaching Exceptional Children*, 1(2), 5-11.· Pardeck, J.T. & Pardeck, J.A. (1997). *Recommended books for helping young children deal with social and developmental problems. Early Child Development and Care*, 136, 57-63.· Pardeck, J.T. & Pardeck, J.A. (1998). *Using books in clinical social work practice: A guide to bibliotherapy*.New York: The Haworth Press, Inc.·Pehrsson, D., & McMillen, P.S. (2007). *Bibliotherapy: Overview and implications for counselors. Professional Counseling Digest*, 2.· Shechtman, Z. (1999). *Bibliotherapy: An indirect approach to treatment of childhood aggression. Child Psychiatry and Human Development*, 30, 39-53.·Smith, A.G. (1989). *Will the real bibliotherapist please stand up? Journal of Youth Services in Libraries*, 2(3), 241-249.·Sridhar, D., & Vaughn, S. (2000). *Bibliotherapy for all: Enhancing reading comprehension, self-concept, and behaviour. Teaching Exceptional Children*, 33(2), 74-82. ·Stamps, L.S. (2003). *Bibliotherapy: How Books can help children cope with concerns and conflicts. The Delta Kappa Gamma Bulletin*, 70(1), 25-29

13 Prater, M.A., Johnstun, M.L., Dyches, T.T., & Johnstun, M.R. (2006). *Using Children's Books as Bibliotherapy for At-Risk Students: A Guide for Teachers. Preventing School Failure*, 50(4), 5-13.

μπορούν να αντιμετωπίζουν και να ξεπερνούν “δύσκολα θέματα”, να αποδέχονται καταστάσεις, να εκφράζουν συναισθήματα. Σε αυτό συνηγορούν ο παμπυχισμός/ ανιμισμός¹⁴ και το στοιχείο της προβολής¹⁵, η ύπαρξη του μαγικού στοιχείου που δρα ως από μηχανής θεός στην εξέλιξη της πλοκής, οι αφηγηματικές τεχνικές¹⁶ και ο συμβολισμός που είναι βασικό χαρακτηριστικό του παραμυθιού και βρίσκει απήχηση στο παιδί που μεταχειρίζεται συμβολικά τα πράγματα στην παιδική ηλικία, δίχως συγχρόνως να χάνει την αίσθηση της πραγματικότητας από υπερβολική φαντασία. Σύμμετρο λοιπόν με τη βαθμίδα ανάπτυξης των παιδιών, το παραμύθι και η λογοτεχνία εν γένει μπορούν και μιλούν στη γλώσσα τους, εκφράζουν και εξηγούν με τον καλύτερο τρόπο όσα συντελούνται στη ζωή τους, τις αφορίες και την αβεβαιότητα, ενσταλάζοντας δύναμη και κουράγιο στην ψυχή τους¹⁷. Δεν είναι τυχαίο που ψυχολόγοι και ψυχίατροι έχουν τονίσει ότι παιδιά που δε συναντήθηκαν με παραμύθι, θα τα βρει απροετοίμαστα η αγριότητα της ζωής.¹⁸

2.3.3. Η πρόσληψη του θανάτου και η διαχείρισή του στα παιδιά σχολικής ηλικίας μέσα από τη λογοτεχνία

Η αναπαράσταση του θανάτου αγαπημένων προσώπων στη λογοτεχνία παρουσιάζει ποικιλομορφία. Μια ιδιαίτερα αγαπητή σχέση που αποτυπώνεται και στη λογοτεχνία είναι αυτή που αναπτύσσεται ανάμεσα σε εγγόνια και παππού/γιαγιά. Ιδιαίτερα η μορφή του παππού έχει γίνει εφιαλτήριο λογοτεχνικής γραφής πολλών συγγραφέων.

Είναι γεγονός ότι μεταξύ παιδιών και παππούδων/γιαγιάδων αναπτύσσεται μια αμφίδρομη, δυνατή και ποικιλόμορφη σχέση, η οποία αποτυπώνεται στις ιστορίες με ιδιαίτερο τρόπο. Μέσα από τον αφηγηματικό λόγο ξεδιπλώνονται σημαντικές πτυχές της σχέσης αυτής και τα παιδιά βοηθούνται να διαχειριστούν

---

14 Με τον όρο ανιμισμός (παμπυχισμός) στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, εννοείται ο τρόπος θέασης του κόσμου, των αντικειμένων που υπάρχουν σε αυτόν και των μεταξύ τους σχέσεων με έναν συγκεκριμένο τρόπο, διαφορετικό από τον συνηθισμένο. Ο άνθρωπος που ζει σε μία ανιμιστική πραγματικότητα αποδίδει συνείδηση/ψυχή σε πολλές άλλες οντότητες εκτός του ανθρώπου, όπως τα ζώα, τα φυτά, τα διάφορα στοιχεία της φύσης κ.λπ. βλ. Harari, Yuval Noah, (2011), *Sapiens. Μια Σύντομη Ιστορία του Ανθρώπου* (μτφ: Λαλιώτης, Μιχάλης), Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα. Ο ανιμισμός προέρχεται από τα λατινικά, καθώς anima σημαίνει ψυχή. Ο ανιμισμός βρίσκεται πολύ κοντά εννοιολογικά στον ανθρωπομορφισμό, καθώς αποδίδοντας ψυχισμό και σε άλλες υπάρξεις του σύμπαντος, δημιουργείται ένα καθρέφτισμα του πνευματικού κόσμου του ανθρώπου σε αυτά. Βλ Harvey G (2019) *Animism and ecology: Participating in the world community. The Ecological Citizen* 3: 79–84.

15 Ο μηχανισμός της προβολής και της ταύτισης αποτελούν δύο πολύ σημαντικούς αμυντικούς ψυχολογικούς μηχανισμούς του ατόμου (Von Franz, 1996). Μέσω αυτών, ο αναγνώστης μπορεί να προβάλλει στον ήρωα με τον οποίο έχει ταυτιστεί δικές του ανάγκες (φοβίες ή επιθυμίες) και να μιλήσει για αυτές πιο ελεύθερα και απενεχοποιημένα με τη σύμβαση ότι αφορούν τον ήρωα. Οι συναισθηματικές διεργασίες, που διενεργούνται τη στιγμή εκείνη, λειτουργούν σε ένα συμβολικό- φαντασιακό επίπεδο και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη δόμηση της ψυχοσυναισθηματικής εμπειρίας τους.

16 Οι αφηγηματικές τεχνικές σχετίζονται με το πώς παρουσιάζεται το περιεχόμενο μιας ιστορίας (με διήγηση, περιγραφή, διάλογο, εσωτερικό μονόλογο, εγκιβωτισμένη αφήγηση κ.τ.λ), το είδος του αφηγητή, την οπτική γωνία, την εστίαση, το χρώμα και το χρόνο της αφήγησης.

17 Ντούλια, Α(2010). *Το Παραμύθι της Σταχτοπούτας στις ελληνικές και ξένες παραλλαγές. Προεκτάσεις παιδαγωγικές, λαογραφικές-ανθρωπολογικές, ψυχαναλυτικές και άλλες*. Αθήνα: Παπαζήση, σ.210 και σσ.259-264.

18 Μερακλής, Μ. Γ.(1999). «Ο Max Lüthi και το ευρωπαϊκό παραμύθι» στον τόμο *Λαϊκό Παραμύθι. Κείμενα παραμυθολογίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ.52.

σε συμβολικό επίπεδο την απώλειά της. Στην κατεύθυνση αυτή συμβάλλουν αρκετά και τα σύγχρονα παιδικά εικονογραφημένα βιβλία¹⁹, όπου η δύναμη της εικόνας μπορεί να αποδειχτεί καταλυτική²⁰, μέσα από την ποικιλία και αξιοποίηση μοτίβων, χρωμάτων που έχουν συμβολικό χαρακτήρα και επιδρούν στο υποσυνείδητο του αναγνώστη²¹.

Στο βιβλίο «*Άφησα την Ψυχή μου στον άνεμο*» της Roxane Marie Galliez τόσο η ολοσέλιδη και σε ζεστές αποχρώσεις εικονογράφηση του Eric Puybaret, όσο και η λυρικήτητα, η ποιητικότητα του κειμένου, η πρωτοπρόσωπη αφήγηση με τη μορφή γράμματος κι ο τρόπος απόδοσης του κύκλου της ζωής μέσα από την αφήγηση και τις εικόνες καθιστούν την έννοια του θανάτου πιο κατανοητή: «...Οι εποχές θα συνεχίσουν να διαδέχονται η μια την άλλη και θα έρθουν κι άλλα καλοκαίρια. Με την ίδια σειρά πάντα μετά την Άνοιξη. Και τα λουλούδια πάλι θ' ανθίσουν ... το χαμόγελο δεν θα λείψει και τα αστέρια θα εξακολουθούν να λάμπουν. Η ζωή κάνει τον κύκλο της και τη λύπη θα ακολουθήσει η χαρά». Λόγος λιτός, παρηγορητικός, καθησυχαστικός, προτρεπτικός, αληθινός: «*Δοκίμασε τη ζωή, Ρούφηξε τη μέχρι το μεδούλι*». Η κειμενική και εικονιστική αφήγηση συμβάλλουν καταλυτικά στη διαχείριση του θανάτου. Η διαβεβαίωση και τα εχέγγυα ότι πάντα θα μπορεί το παιδί να σκέφτεται τον παππού και ο τρόπος που υποδεικνύεται για το πώς μπορεί αυτό να το πετύχει, δίνει στο παιδί τα «εργαλεία» για να διαχειριστεί τα συναισθήματα της απώλειας. Παράλληλα, η ένθερμη προτροπή με απλές ρηματικές προτάσεις να συνεχίσει το δικό του ταξίδι στη ζωή, χωρίς την παρουσία του αγαπημένου προσώπου, αλλά με φυλακτό την απέραντη αγάπη για τις δυσκολίες της ζωής και τις αναμνήσεις που κρατούν ζωντανή τη μνήμη του, δρουν παρωθητικά να μεταβεί από το στάδιο της θλίψης σε αυτό της αποδοχής και της «ανάκαμψης». Ο θάνατος στην περίπτωση αυτή επέρχεται αναπόφευκτα λόγω της παρέλευσης του χρόνου και παρουσιάζεται στον αντίποδα της αγάπης και κάθε μορφής δημιουργικής έκφρασης, που συνήθως επιστρατεύονται στην πάλη του ανθρώπου ενάντια στη φθορά του χρόνου²².

Όσο για μένα, έχω αφήσει την ψυχή μου στον άνεμο.

Νιώθω πιο ελαφρύς τώρα.

Μπορώ να ταξιδεύω κάθε στιγμή, να έρχομαι, να φεύγω – είναι τόσο διασκεδαστικό!

Δεν μπορείς να με πιάσεις.

Δεν μπορείς να με κρατήσεις.

Αλλά, όταν κλείνεις τα μάτια σου, θα μπορείς πάντα να με αισθάνεσαι.

19 Γιαννικοπούλου, Α.(2005). Όταν ο θάνατος γίνεται λέξεις και χρώματα στα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία. *Σύγχρονο Νηπιαγωγείο*, 48, σ.79.

20 Nodelman, P. (2009). *Λέξεις για εικόνες. Η αφηγηματική τέχνη του παιδικού εικονογραφημένου βιβλίου*. Αθήνα: Πατάκη.

21 Κανατσούλη, Μ.(2006). Εικονογράφηση στο παιδικό βιβλίο: μια διαφορετική προσέγγιση των στοιχείων της αφήγησης σε μια λογοτεχνική. Στο Β. Αποστολίδου & Ε. Χοντολίδου (Επιμ.) *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*. Αθήνα: Τυπωθήτω: Γιώργος Δαρδάνος, σ. 243.

22 Πέτκου, Ε. (2008). Ο θάνατος στην παιδική λογοτεχνία. *Ηλεκτρονικό Περιοδικό Παιδικής Λογοτεχνίας Κείμενα*, 7(3), 1-12.

Το βιβλίο «Άφησα την Ψυχή μου στον Άνεμο» αποτελεί ένα τρυφερό, χωρίς διδακτισμό κείμενο, γεμάτο συμβολισμούς, που μιλά στην ψυχή του παιδιού και ενσταλάζει φως, παρηγοριά και την ελπίδα της συνέχειας της ζωής καθώς και την αμεταβλητότητα των συναισθημάτων.

Το βιβλίο «Το Νησί του παππού», σε κείμενο και εικονογράφηση του Benji Davies και απόδοση του Αντώνη Παπαθεοδούλου, πραγματεύεται εξίσου την απώλεια του παππού. Πουθενά όμως σε ολόκληρη την αφήγηση δεν αναφέρεται η λέξη θάνατος. Η έννοια του θανάτου αποδίδεται με έμμεσο και συμβολικό τρόπο στο κείμενο και στην εικόνα. Ο παππούς ετοιμάζεται για το μεγάλο ταξίδι και προετοιμάζει τον εγγονό του για αυτό. Ο συμβολισμός του ταξιδιού αποτελεί μια αφηγηματική τεχνική πολλών συγγραφέων. Πρώτη επιτυχημένη απόπειρα υπήρξε αυτή της Αργυρώς Πιπίνη, στο βιβλίο το «Δικό τους Ταξίδι» με την εξαιρετική εικονογράφηση της Μαριλένας Μελισσηνού, ξεχωρίζοντας στα εγχώρια βραβεία και στις καρδιές των αναγνωστών, καθώς άνοιξε αυθεντικούς τρόπους έκφρασης στην αντιμετώπιση της απώλειας, δίχως μελοδραματισμούς. Σύμβολα και χρώματα αποτυπώνουν τις ψυχικές διαθέσεις και τα συναισθήματα των ηρώων με παραστατικό τρόπο. Αυτό συμβαίνει και στο τελευταίο βιβλίο της Άλκης Ζέη, στο «Νυχτερινό περίπατο της γιαγιάς» όπου η απώλεια της γιαγιάς δηλώνεται έμμεσα με την εναπόθεση της καρφίτσας της στην αγαπημένη κόκκινη πολυθρόνα, σύμβολο της ζωής που συνεχίζεται. Το μήνυμα σαφές: αυτοί που αγαπάμε, συνεχίζουν να υπάρχουν μέσα στην καρδιά μας, μέσα από τις μνήμες, μέσα από αγαπημένα τους αντικείμενα, φωτογραφίες, κ.ά.: «όταν κάποιος που αγαπάς πολύ πεθαίνει, δεν μπορείς ούτε να τον δεις ούτε και να τον αγκαλιάσεις πια, μπορείς, όμως, να τον κρατήσεις σαν θησαυρό μέσα στην καρδιά σου, και να ζει για πάντα εκεί.»²³. Και φυσικά, η απώλεια αυτή που συνήθως αποδίδεται στην πληρότητα του χρόνου, στην περάτωση ενός κύκλου ζωής, είναι πιθανά πιο εύκολο να την κατανοήσει ένα μικρό παιδί. Στα συγκεκριμένα βιβλία, το παιδί –αναγνώστης ενθαρρύνεται να εκφράσει τα συναισθήματά του, να “παλέψει” με αυτά, να αναζητήσει τρόπους καταστολής του πόνου και της θλίψης.

Εκείνο που δυσκολεύεται να κατανοήσει ένα μικρό παιδί είναι η απώλεια του γονέα. Ο θάνατος ενός γονέα δημιουργεί αγωνιώδη συναισθήματα και φόβους. Αυτός είναι και ο λόγος που το παιδί χρειάζεται περισσότερο από όλους υποδείξεις με συμβολική μορφή για το πώς μπορεί να αντιμετωπίσει τέτοια ζητήματα και να οδηγηθεί με ασφάλεια στην ωριμότητα. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που το είδος εκείνο που πραγματεύτηκε το ζήτημα της απώλειας του γονέα ήταν το παραμύθι και μάλιστα το λαϊκό παραμύθι. Γνωστά παραμύθια όπως η *Χιονάτη*, η *Σταχοπούτα*, η *Πεντάμορφη* και το *τέρας* ξεκινούν με τη λιτή δήλωση της απώλεια της μητέρας και τη συμβίωση με τον πατέρα. Οι ηρωίδες αναγκάζονται να συνεχίσουν τη ζωή τους πολλές φορές με σκληρό τρόπο, διανύοντας μια πορεία προς τη λήθη, την ωρίμανση, την ενηλικίωση.

23 Φράση από το βιβλίο της Αλεξίας Βερνίκου (2017). «Μέχρι τον ουρανό και πίσω». Αθήνα: Ίκαρος.

Το θέμα του θανάτου ενός γονέα και της αναπόφευκτης ορφάνιας που ακολουθεί, αποτελεί συχνό μοτίβο των λαϊκών παραμυθιών και της λογοτεχνίας για παιδιά διαφόρων χωρών και πολιτισμών²⁴, προκαλώντας μια ιδιαίτερα συγκινησιακή φόρτιση στον αναγνώστη. Γενικά, το ζήτημα της ορφάνιας σε ένα βαθύτερο επίπεδο, απεικονίζει το φόβο της εγκατάλειψης και της μοναξιάς που νιώθουν όλοι οι άνθρωποι. Το γεγονός ότι στη μυθοπλασία γενικότερα, η συνθήκη αυτή της ορφάνιας βιώνεται κυρίως από παιδιά, έχει σημαντικότερες ψυχολογικές και παιδαγωγικές προεκτάσεις, καθώς η επιτυχία του ήρωα να ανταπεξέλθει στις δυσκολίες, γίνεται και επιτυχία του αναγνώστη, ο οποίος και βιώνει αισθήματα αισιοδοξίας, ελπίδας και πίστης για τη ζωή²⁵.

Οι περισσότερες ιστορίες παρέχουν στηρίγματα, παρηγοριά, προτροπή και ενθάρρυνση για τη ζωή που δεν σταματά ούτε όταν χάνεις το δυνητικά πιο σημαντικό πρόσωπο της ζωής σου. Σε αρκετές ιστορίες το πρόσωπο που πρόκειται να πεθάνει, φροντίζει να προετοιμάσει τον ήρωα για το γεγονός χωρίς κλάματα και θρήνους: «Δεν μπορείς να με κρατήσεις. Αλλά, όταν κλείνεις τα μάτια σου, θα μπορείς πάντα να με αισθάνεσαι». Δρα προληπτικά, παρηγορητικά, με μοναδικό αντίδοτο στη θλίψη, την αγάπη και τη μνήμη. Με νηφαλιότητα, σοφία και γαλήνη ενίοτε συμβουλεύει και καθοδηγεί τον ήρωα, προετοιμάζοντάς τον για τη ζωή, για τη διαχείριση της απώλειας, για τις μικρές συνήθειες και τις γωνιές που πρέπει να κοιτά δίχως να βλέπει το αγαπημένο πρόσωπο, για όλα όσα πρέπει να κάνει, μικρά ή μεγάλα για να προχωρήσει στη ζωή με αισιοδοξία. Στην πραγματικότητα, αρκετές ιστορίες υποδεικνύουν τρόπους για να οδηγηθεί το παιδί σταδιακά από το θρήνο και το θυμό, στην αποδοχή και την κατανόηση, στο φως, στην αισιοδοξία. Αυτό ακριβώς γίνεται στα βιβλία «Άφησα την Ψυχή μου στον άνεμο» και στο «Νησί του παππού». Η ίδια η ιστορία λειτουργεί θεραπευτικά και ενδυναμώνει τον μικρό αναγνώστη μέσα από τους πολυποικίλους συμβολισμούς, τις αλληγορίες, τις αφηγηματικές τεχνικές, τη “λαλούσα” και σημειολογική εικονογράφηση με τις αντίστοιχες επιλογές χρωμάτων, ανάλογα με το μήνυμα και τα συναισθήματα που θέλει να μεταδώσει.

Είναι γεγονός ότι η επίδραση του θανάτου είναι διαφορετική για τον καθένα. Άλλος γίνεται πιο εσωστρεφής και κλείνεται στον εαυτό του, άλλος καταπιάνεται με μικρά ή μεγάλα πράγματα για να κατευνάσει και να εκτονώσει τη θλίψη του. Στο βιβλίο «Πού πήγε το γέλιο σου Ορσαλία;», η συγγραφέας παρουσιάζει με φυσικότητα τους ήρωες να πονούν εξαιτίας της απώλειας της Ορσαλίας, αποκαλύπτοντας τρόπους διαχείρισης της απώλειας και απενεχοποίησης του πόνου και της θλίψης. Σε όποια φάση της ζωής κι αν βρεθεί τελικά κάποιος αντιμέτωπος με το θάνατο, όσο σημαντικό κι αν είναι το πρόσωπο, ζώο, αντικείμενο που χάνει, το μήνυμα είναι ένα: η μνήμη κρατά

24 Γαβριηλίδου, Σ. (2008). *Το δύσκολο επάγγελμα του κλασικού ήρωα*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

25 Ντούλια, Α. (2010). *Το Παραμύθι της Σταχτοπούτας στις ελληνικές και ξένες παραλλαγές. Προεκτάσεις παιδαγωγικές, λαογραφικές-ανθρωπολογικές, ψυχαναλυτικές και άλλες*. Αθήνα: Παπαζήση, σ 168..

ζωντανή ό,τι έχει σημασία για εμάς.

Η λογοτεχνική αναπαράσταση του θανάτου στη λογοτεχνία ποικίλει ανάλογα με τις πολιτισμικές αξίες της εποχής, την αιτία και το είδος της λογοτεχνικής αφήγησης. Στα λαϊκά παραμύθια αποδίδεται σε κάποια ασθένεια ή δεν αναφέρεται καν η αιτία. Στο ιστορικό μυθιστόρημα, ο θάνατος μπορεί να είναι το αποτέλεσμα κάποιου πολέμου ή περιόδου κακουχίας, να οφείλεται σε κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες ή σε άλλες κοινωνικές αιτίες (π.χ. βεντέτα). Στη μυθολογία και εν γένει στους μύθους, έχει μια ηρωική υφή. Στο κοινωνικό μυθιστόρημα και στην εφηβική λογοτεχνία, ο θάνατος σχετίζεται με πολλούς παράγοντες (χρήση ουσιών, αυτοκτονίες, ανίατες ασθένειες, κ.ά.). Ανάλογα με το αναπτυξιακό επίπεδο και την ηλικία στην οποία απευθύνεται, η Λογοτεχνία προσεγγίζει το θέμα του θανάτου με τρόπο κατάλληλο για τον αναγνώστη: είτε παρηγορητικά με στόχο την ενδυνάμωση, αξιοποιώντας συμβολισμούς, αλληγορίες ή μεταφορικές περιγραφές²⁶, έμμεσα με προεξέχοντα πρωταγωνιστικό ρόλο αυτόν της εικονογράφησης είτε ρεαλιστικά, φυσικά και αβίαστα, με λιτό και φυσικό λόγο.

Η Λογοτεχνία και κυρίως η Παιδική Λογοτεχνία προσεγγίζει το ζήτημα του θανάτου σε όλες τις εκφάνσεις, δρώντας θεραπευτικά. Μέσα από την αφήγηση, οι μικροί αναγνώστες έρχονται σε επαφή με τις βιωμένες εμπειρίες των ηρώων, ταυτίζονται μαζί τους και οδηγούνται σε μια ψυχική ενδυνάμωση και ανθεκτικότητα, ακολουθώντας το παράδειγμα των ηρώων, αντλώντας δύναμη από αυτούς για να αντιμετωπίσουν την πραγματικότητα της ζωής τους. Μέσα από ένα συμβολικό επίπεδο αποκτούν τρόπους κατανόησης του φαινομένου και διαχείρισής του. Κυρίως όμως η Λογοτεχνία βοηθά τα παιδιά να αντιληφθούν καλύτερα την πραγματικότητα, υπερνικώντας τις δυσκολίες σε επίπεδο φαντασίας πρώτα, ώστε να είναι έτοιμα να αντιμετωπίσουν τη ζωή με αποφασιστικότητα και θάρρος, διατηρώντας την πίστη σε ό,τι ήταν καλό στο παρελθόν, καθώς και τη βασική εμπιστοσύνη, που κέρδισαν από τη σχέση με τους σημαντικούς άλλους.

3. Συμπεράσματα και Παιδαγωγικές Προτάσεις διαχείρισης των συναισθημάτων και της απώλειας μέσω της αξιοποίησης λογοτεχνικών ιστοριών

Η διαχείριση του θανάτου/ απώλειας και η ενδυνάμωση του ατόμου, ιδιαίτερα του μικρού παιδιού, αποτελεί έναν πολύ σημαντικό στόχο για κάθε γονέα ή εκπαιδευτικό. Ιδιαίτερα τη σημερινή εποχή με την παρατεταμένη υγειονομική κρίση και τις τραγικές συνέπειες αυτής, είναι σημαντικό στο πλαίσιο της ανάπτυξης των κοινωνικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων να προετοιμάζουμε τα παιδιά μας για τη ζωή μέσα από προγράμματα και με όχημα τη Λογοτεχνία. Η Παιδική Λογοτεχνία μπορεί να αποτελέσει πηγή αρωγής για να διαχειριστούν οι μικροί ή

---

²⁶ Γιαννικοπούλου, Α.(2005). Όταν ο θάνατος γίνεται λέξεις και χρώματα στα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία. *Σύγχρονο Νηπιαγωγείο*, 48,σ.79.

έφηβοι αναγνώστες “δύσκολα θέματα” και συναισθήματα που απορρέουν από τις συνθήκες, να αναμετρηθούν με τις δυσκολίες και τα εμπόδια, να προσαρμοστούν στη διαδικασία της ενηλικίωσης με αυτοπεποίθηση, θάρρος, αποφασιστικότητα, τόλμη και αισιοδοξία. Ειδικά, η ενστάλαξη αισιοδοξίας και δύναμης αποτελεί βασικό ποιοτικό συστατικό της ανάγνωσης λογοτεχνικών ιστοριών με σημαντικά παιδαγωγικά και ψυχολογικά οφέλη για τον αναγνώστη. Τόσο οι αφηγηματικές τεχνικές, ο ρεαλισμός, όσο και η ευαισθησία, η διακριτικότητα, η ανθρωπιά με την οποία οι συγγραφείς ξεδιπλώνουν το κουβάρι της αφήγησης με στόχο τη λογοτεχνική πρόσληψη και ανταπόκριση του αναγνώστη, ανοίγουν διαύλους επικοινωνίας, κατανόησης, αναστοχασμού. Οι λογοτεχνικές ιστορίες αποτελούν αντανάκλαση της κοινωνικής πραγματικότητας. Όπως αναφέρεται και στην εισαγωγή της συλλογής των αδελφών Grimm, οι ιστορίες και τα παραμύθια ‘‘περιέχουν έναν κόσμο αληθινό σαν τη ζωή και συγχρόνως μαγικό σαν τα όνειρά μας’’²⁷. Σε αυτό συνηγορεί και ο διάσημος μελετητής του ευρωπαϊκού λαϊκού παραμυθιού M. Lüthi, ο οποίος αναγνωρίζοντας τη μεγάλη παιδευτική σημασία του παραμυθιού έχει χαρακτηριστικά πει: «Το παραμύθι είναι εν μέρει ψυχαγωγία, εν μέρει παιδαγωγία, στην ολότητά του όμως είναι καθρέπτης της ανθρώπινης ύπαρξης και των δυνατοτήτων του ανθρώπου»²⁸. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν και αρκετοί ψυχολόγοι και ψυχαναλυτές οι οποίοι συνιστούν ανεπιφύλακτα την επαφή των παιδιών με τα παραμύθια, υπογραμμίζοντας το θετικό ρόλο της αναμέτρησης με κινδύνους και δυσκολίες σε επίπεδο φαντασίας. Μέσα από τους μηχανισμούς της προβολής και ταύτισης με τους ήρωες, κατορθώνουν να επεξεργαστούν διάφορα ζητήματα, όσο δύσκολα κι αν φαίνονται. Από την άποψη επομένως αυτή τα παραμύθια και οι ιστορίες αποτελούν και πηγή ψυχολογικών και παιδαγωγικών συμβουλών (ή συμβολών) προς τους γονείς/εκπαιδευτικούς²⁹. Γενικά, μέσα από το διηγητικό και αναζωογονητικό φίλτρο της λογοτεχνίας καλλιεργούνται σημαντικές δεξιότητες, στάσεις, αξίες ζωής στον αναγνώστη. Με αφορμή ένα λογοτεχνικό αφήγημα που σχετίζεται με τη διαχείριση της απώλειας μπορεί να ξεκινήσει ένας γόνιμος διάλογος αναφορικά με το θάνατο και να υλοποιηθούν ποικίλες δραστηριότητες, πρωτίστως ενσυναισθητικές και βιωματικές με στόχο την έκφραση και λεκτικοποίηση των συναισθημάτων σε ένα ασφαλές περιβάλλον. Ιδιαίτερα στη σχολική τάξη μπορούν να υλοποιηθούν μια σειρά δραστηριοτήτων, οι οποίες μπορούν να δομηθούν με στόχο την ενδυνάμωση του παιδιού στο ζήτημα της απώλειας. Τέτοιες δραστηριότητες μπορεί να είναι οι εξής:

1. Δημιουργικές δραστηριότητες κατανόησης κειμένου μέσα από μια

---

27 Αγγελίδου Μ. (1995). “Ο Απέραντος κόσμος κι ο Ανύπαρκτος χρόνος”. Στο βιβλίο *Τα παραμύθια των αδελφών Γκριμ*, (μτφ. Μ. Αγγελίδου). Αθήνα: Άγρα, σ.9.

28 Μερακλής, Μ. Γ.(1999). *Λαϊκό Παραμύθι, Κείμενα Παραμυθολογίας, ό.π., σελ. 57.*

29 Μιχαηλίδης-Νουάρος, Α. (2003). *Η δομή ενός ελληνικού μύθου. Η εσωτερική ζωή και ψυχοσύνθεση του παιδιού στην Ελλάδα*. Αθήνα: Καστανιώτη, σελ 116.

προσπάθεια αποσυμβολοποίησης και ερμηνευτικής προσέγγισης. Σε αρκετές ιστορίες ο θάνατος αναπαριστάται με ταξίδι. Είναι σημαντικό λοιπόν να ασχοληθούμε με το συμβολισμό του ταξιδιού, δίνοντας την ευκαιρία να κατατεθούν απόψεις και βιώματα. Γενικά, η ενασχόληση με τα σύμβολα και τη σημασία τους αποτελεί μια πολύ εποικοδομητική και δημιουργική δραστηριότητα με πολλαπλά παιδαγωγικά και ψυχολογικά οφέλη.

2. Δημιουργική αξιοποίηση κριτικών ερωτημάτων σε συνδυασμό με την εικονογράφηση. Είναι σημαντικό να μπορέσουν οι μαθητές να εκφράσουν και να ξεδιπλώσουν τις απόψεις τους και τα συναισθήματα σε σχέση με το θάνατο. Η κριτική και ερμηνευτική προσέγγιση των εικόνων καλλιεργεί κριτικά χειραφετημένους αναγνώστες.
3. Αξιοποίηση Δημιουργικής γραφής (όπως, δώστε ένα άλλο τέλος, γράψε κι εσύ ένα γράμμα, φτιάξε τη δική σου ιστορία, κ.ά.). Η Δημιουργική Γραφή αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο έκφρασης και δημιουργικής αποτύπωσης εμπειριών, συναισθημάτων, ιδεών.
4. Παιχνίδια ρόλων (παντομίμα, παγωμένες εικόνες αποτύπωσης έκφρασης και συναισθημάτων).
5. Αξιοποίηση κι άλλων βιβλίων με ανάλογο θέμα και διαφορετικές εκφάνσεις της παρουσίασης του θανάτου για να μιλήσουμε στη συνέχεια στα παιδιά για αυτό, σχολιάζοντας διάφορες πτυχές του θέματος.
6. Εικαστική αποτύπωση της απώλειας. Ζητάμε από τα παιδιά να ζωγραφίσουν πώς φαντάζονται εκείνα το θάνατο. Η τέχνη έχει μια ζωογόνο και απελευθερωτική δύναμη και μπορεί να οδηγήσει σε συζήτηση, ώστε να αναπτυχθεί ένας γόνιμος διάλογος.
7. Θεατρικό παιχνίδι. Η θεατρική/δραματική αναπαράσταση μιας ιστορίας έχει λυτρωτικό χαρακτήρα.
8. Παιχνίδι με κάρτες που σχετίζονται με την απώλεια.
9. Προγράμματα καλλιέργειας κοινωνικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων. Τα περισσότερα από αυτά αξιοποιούν ιστορίες ως εφελκυστικό για εισαγωγή στην προβληματική του θέματος με το οποίο θα ασχοληθούν με στόχο την καλύτερη προετοιμασία του πλαισίου διαλόγου.
10. Αντιμετώπιση του άγχους και του φόβου της απώλειας. Η έννοια της ζωής είναι νομοτελειακά συνυφασμένη με την απώλεια. Στην πορεία της ο άνθρωπος αναγκάζεται να βιώσει μικρές ή μεγάλες απώλειες, οι οποίες εμπεριέχουν τον πόνο του αποχωρισμού μικρών ή μεγαλύτερων πραγμάτων που αφορούν τη βιολογική αλλά και την ψυχοκοινωνική του υπόσταση. Η συνειδητοποίηση και αποδοχή της θνητότητας του ανθρώπου αποτελεί το πρώτο βήμα στη διαχείριση των συναισθημάτων που γεννά η όποια απώλεια (άγχος, πόνος, θυμός). Με αφορμή μια ιστορία μπορούμε να συζητήσουμε για τα συναισθήματα και τους φόβους μας βιωματικά, ενεργητικά.
11. Επιπλέον, με αφορμή μια ιστορία μπορεί να ξεκινήσει μια ανοικτή συζήτηση

για το θέμα με τρόπο και λέξεις κατανοητές για το παιδί και στη συνέχεια να υλοποιηθούν δραστηριότητες που σχετίζονται με τον κύκλο της ζωής.

12. Έμφαση στη σημασία της μνήμης και των αναμνήσεων. Δημιουργία του κουτιού/μπαούλο των αναμνήσεων.

Πάρα πολλές δραστηριότητες μπορούν να υλοποιηθούν σε επίπεδο πρόληψης και προετοιμασίας ή διαχείρισης της απώλειας. Πλείστοι φορείς και μελετητές που έχουν ασχοληθεί με το θέμα, έχουν δημιουργήσει υλικό που είναι στη διάθεση του κοινού³⁰. Η επιλογή των δραστηριοτήτων σχετίζεται με την ομάδα στην οποία απευθυνόμαστε, το είδος και το σκοπό της παρέμβασης που επιθυμούμε να επιχειρήσουμε.

Η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου αποτελεί ένα τραυματικό γεγονός της ζωής. Η σημαντικότητά του στην ψυχοσύνθεση του ατόμου είναι αδιαμφισβήτητη. Αναδεικνύεται για μια ακόμη φορά ότι και στον τομέα αυτό η Λογοτεχνία έρχεται να προσφέρει δύναμη, ανακούφιση, στήριξη συναισθηματική και ψυχολογική.

Σε έναν μεταβαλλόμενο κόσμο με αλλεπάλληλες αλλαγές και προκλήσεις, η Λογοτεχνία και κυρίως η Παιδική Λογοτεχνία με την αναπλαστική και ενσυναισθητική της δύναμη, την ηθική και αισθητική της λειτουργία στέκεται με ευαισθησία και αίσθημα αλληλεγγύης στον αναγνώστη προσφέροντας του διόδους φυγής, κατανόησης, ευεξίας και παραμυθίας, ως αντίδοτο στις ψυχοφθόρες επιδράσεις και καταστάσεις της σύγχρονης ζωής. Αρκεί να προσέξει κάποιος τον αναστεναγμό ικανοποίησης από ένα παιδί που μόλις έχει προσλάβει μια καλή πνευματική τροφή στη μορφή ενός λογοτεχνικού βιβλίου.

4. Προτεινόμενα λογοτεχνικά βιβλία με θέμα την απώλεια

Πολλοί συγγραφείς, Έλληνες και ξένοι, ασχολήθηκαν με το θέμα αυτό, βάζοντας ο καθένας τη δική του πινελιά στην οπτική από την οποία το προσέγγισαν και στο μήνυμα που θέλησαν να μεταφέρουν στο μικρό αναγνώστη μαζί με την παραμυθία. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής βιβλία: «Ο Μελένιος και ο παππούς που έφυγε», του Νάιτζελ Γκ., σε εικονογράφηση του Β. Καμπάν (Ψυχογιός, 1999)· «Ο παππούς πετάει» του Ζίγκριτ Λάουμπε, σε εικονογράφηση της Μ. Μπλαζεγιόφσκι

30 Ιατρική Σχολή ΕΚΠΑ (2020). Οδηγός διαχείρισης της ψυχικής οδύνης από τη νοσηλεία ή την απώλεια προσφιλοῦς ατόμου λόγω της πανδημίας COVID-19. Retrieved from https://www.moh.gov.gr/articles/health/dieythynsh-dhmosias-ygeinhs/metadotika-kai-mh-metadotika-noshmata/c388-egkyklio/6982-odhgos-diaxeirishs-ths-psyxikhs-odynhs-apo-th-noshleia-h-thn-apwleia-prosfiloys-atomoy-logw-ths-pandhmias-covid-19_30/3/2020. Ακόμη Βλ. στο ioanninamed.gr. (2019). *Ψυχολογία του πένθους* (Α΄ Μέρος – Ενήλικες). Retrieved from <https://www.ioanninamed.gr/topics/psychology-advisory/psychology-of-bereavement-a> 20/3/2020. Επιπλέον, βλ. APA. (2020). Grief: Coping with the loss of your loved one. Retrieved from <https://www.apa.org/topics/grief> 7/4/2020 και APA. (2020). Grief and COVID-19: Mourning our bygone lives. Retrieved from <https://www.apa.org/news/apa/2020/04/grief-covid-19> 21/4/20. Τέλος, βλ. Neimeyer, A. R. (2006). *Ν' αγαπάς και να χάνεις: Αντιμετωπίζοντας την απώλεια*. Αθήνα: Κριτική καθώς και στο βιβλίο των Νίλσεν, Μ., & Παπαδάτου, Δ. (1998). *Το πένθος στη ζωή μας*. Αθήνα: Μέριμνα.

(Κάστωρ, 2000) · «Παππού, θα σε θυμάμαι πάντα» των Ann De Bode και Rien Broere σε εικονογράφηση της Ann De Bode (Γλαύκη, 2000) · «Το δικό τους ταξίδι» της Αργυρώς Πιπίνη, με την εξαιρετική εικονογραφική σφραγίδα της Μ. Μελισσηνού (Καλειδοσκόπιο, 2014) · «Αφησα την ψυχή μου στον άνεμο» της Roxane Marie Galliez σε εικονογράφηση του Eric Ruybaret (Λιβάνη, 2015). · «Το νησί του παππού» του Benji Davies (Ίκαρος, 2015) · «Ο παππούς του Ρόκο» της Βησσαρίας Ζορμπά-Ραμμοπούλου, σε εικονογράφηση της Ντανιέλας Σταματιάδη (Μικρή Μίλητος, 2016) · «Οι νότες του παππού που ταξιδεύουν» του Μερκούριου Αυτζή και τη σφραγίδα της Κατερίνας Βερούτσου στην εικονογράφηση (Παρησία, 2016) · «Πού πήγε ο παππούς;» της Στέλλας Μιχαηλίδου και εικονογράφηση της Marriona Cabassa (Παπαδόπουλος, 2017) · «Παιχνίδια με τον παππού!» της Σοφίας Τσιάμη και εικονογράφηση της Θένας Μιμηλάκη (Ελληνοεκδοτική, 2017) · «Εκεί που ο ωκεανός συναντά τον ουρανό» των Αδερφών ΦΑΝ (Μεταίχμιο, 2018) · «Ο αγαπημένος παππούς» της Φαίης Μπαρπαλιά-Μάνεση και εικονογράφηση της Κλημεντίνης Βασιλοπούλου-Ταλούμη (Φερενίκη, 2018) · «Ένα αερόστατο για τον παππού» της Μαρίας Καλτσή και εικονογράφηση του Αριστεΐδη Καραβία (Οσελότος, 2019) · «Ο νυχτερινός περίπατος της γιαγιάς» της Άλκης Ζέη (Μεταίχμιο, 2021) · «Μέχρι τον ουρανό και πίσω» της Αλεξίας Βερνίκου (Ίκαρος, 2017) · «Μαμά, πού είσαι;» της Α. Καραμπέλα και εικονογράφηση της Daniela Iride Murgia (Κόκκινη Κλωστή Δεμένη, 2019) · «Ο κήπος του Έβαν» του Brian Lies (Άγκυρα, 2019) · «Πού πήγε το γέλιο σου, Ορσαλία;» της Άντρης Αντωνίου και εικονογράφηση του Κ. Σισκοπούλου (Πατάκης, 2019) · «Ένας άγγελος στο ταβάνι μου» της Μάγιας Δεληβοριά (Κέδρος, 2015) · «Ένα αστέρι για μένα» του Βασίλη Κουτσιαρή και του Γιάννη Διακομανώλη, σε εικονογράφηση της Ελ. Βαβούρη (Παρησία, 2015). Η συντριπτική πλειοψηφία των βιβλίων αναφέρονται στην απώλεια του παππού, χωρίς να απουσιάζουν και αυτά τα βιβλία που μιλούν για την απώλεια της γιαγιάς, του αδελφού/ής, του πατέρα και της μητέρας/ής ενός αγαπημένου ζώου.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγγελίδου Μ. (1995). ‘‘Ο Απέραντος κόσμος κι ο Ανύπαρκτος χρόνος’’. Στο βιβλίο *Τα παραμύθια των αδερφών Γκριμ*, (μτφ. Μ. Αγγελίδου). Αθήνα: Άγρα.
- Αναστασόπουλος, Δ. (2019). Η Ψυχαναλυτική συνεδρία ως παραμύθι και το αντίστροφο. Στο Αναστασόπουλος Δ.& Ζαχαριά, Α.(επιμ.) (2019), *Μύθος και Παραμύθι. Από την αφήγηση στον ψυχαναλυτικό λόγο*, Αθήνα: Νήσος, σ.15-28.
- Ασωνίτης, Π. (2001). *Η εικονογράφηση στο βιβλίο παιδικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Καστανιώτη.

- Γαβριηλίδου, Σ. (2008). *Το δύσκολο επάγγελμα του κλασικού ήρωα*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Γιαννακόπουλου, Ο. (2013). «Του παιδιού μου το παιδί, δυο φορές παιδί μου»: Η μοναδική σχέση παππού, γιαγιάς και εγγονιού. *Περιοδικό ευγηρία*, 5, 11-14.
- Γιαννικοπούλου, Α. (2016). *Το εικονογραφημένο βιβλίο στην προσχολική εκπαίδευση*. Αθήνα: Πατάκη.
- Γιαννικοπούλου, Α. (2008). Το σύγχρονο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο. Στη χώρα των χρωμάτων. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Γιαννικοπούλου, Α. (2005). Όταν ο θάνατος γίνεται λέξεις και χρώματα στα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία. *Σύγχρονο Νηπιαγωγείο*, 48, 76-83.
- Herbert, M. (2004). *Τα παιδιά μπροστά στο πένθος και την απώλεια*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ιατρική Σχολή ΕΚΠΑ (2020). Οδηγός διαχείρισης της ψυχικής οδύνης από τη νοσηλεία ή την απώλεια προσφιλούς ατόμου λόγω της πανδημίας COVID-19. Retrieved from <https://www.moh.gov.gr/articles/health/dieythynsh-dhmosias-ygieinhs/metadotika-kai-mh-metadotika-noshmata/c388-egkyklioi/6982-odhgos-diaxeirishs-ths-psykikh-odynhs-apo-th-noshleia-h-thn-apwleia-prosfiloys-atomoy-logw-ths-pandh-mias-covid-19> 30/3/2020
- ioanninamed.gr. (2019). Ψυχολογία του πένθους (Α΄ Μέρος – Ενήλικες). Retrieved from <https://www.ioanninamed.gr/topics/psychology-advisory/psychology-of-bereavement-a> 20/3/2020
- Κανατσούλη, Μ. (2014). *Μυστικά, Ψέματα, Όνειρα και άλλα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Κανατσούλη, Μ. (2006). Εικονογράφηση στο παιδικό βιβλίο: μια διαφορετική προσέγγιση των στοιχείων της αφήγησης σε μια λογοτεχνική. Στο Β. Αποστολίδου & Ε. Χοντολίδου (Επιμ.) *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*. Αθήνα: Τυπωθήτω: Γιώργος Δαρδάνος.
- Leshan, E. (2003). *Μαθαίνοντας να λέμε αντίο στο γονιό που χάνεται* (μτφρ. Ε. Νάντσου), s. 13. Αθήνα, Θυμάρι (4η έκδοση).
- Λουμάκου, Μ. & Μπρουσκέλη, Β. (2010). *Παιδί και γεγονότα ζωής. Αρρώστια-νοσηλεία-διαζύγιο-θάνατος*. Αθήνα: Gutenberg.
- Lüthi, M. (2018). *Το λαϊκό παραμύθι ως ποίηση. Αισθητική και ανθρωπολογία* (μτφρ. Καστρινάκη, Ε.). Αθήνα: Πατάκη.
- Μερακλής, Μ. Γ. (1999). «Ο Max Lüthi και το ευρωπαϊκό παραμύθι» στον τόμο *Λαϊκό Παραμύθι. Κείμενα παραμυθολογίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μιχαηλίδης-Νουάρος, Α. (2003). *Η δομή ενός ελληνικού μύθου. Η εσωτερική ζωή και ψυχοσύνθεση του παιδιού στην Ελλάδα*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Μπάρτζης Γ. (2002). «Παιδική Λογοτεχνία και θάνατος», *Διαδρομές* 7 : 168-176.

- Neimeyer, A. R. (2006). *Ν' αγαπάς και να χάνεις: Αντιμετωπίζοντας την απώλεια*. Αθήνα: Κριτική.
- Νίλσεν, Μ., & Παπαδάτου, Δ. (1998). *Το πένθος στη ζωή μας*. Αθήνα: Μέριμνα.
- Nodelman, P. (2009). *Λέξεις για εικόνες. Η αφηγηματική τέχνη του παιδικού εικονογραφημένου βιβλίου*. Αθήνα: Πατάκη.
- Ντούλια, Α. (2010). *Το παραμύθι της Σταχτοπούτας στις ελληνικές και ξένες παραλλαγές. Προεκτάσεις παιδαγωγικές, λαογραφικές/ανθρωπολογικές, μυθολογικές, φεμινιστικές, διδακτικές*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Πατέρα, Α. & Τσιλιμένη, Τ. (2008). Ο θάνατος του παππού στα σύγχρονα εικονογραφημένα βιβλία. *Ηλεκτρονικό Περιοδικό Παιδικής Λογοτεχνίας Κείμενα*, τ. 7(3), ISSN: 1790-1782.
- Πέτκου, Έ. (2008). Ο θάνατος στην παιδική λογοτεχνία. *Ηλεκτρονικό Περιοδικό Παιδικής Λογοτεχνίας Κείμενα*, 7(3), 1-12, ISSN: 1790-1782.
- Πρεβεζάνου, Β. (2011). *Ο θάνατος στα σύγχρονα βιβλία για μικρά παιδιά*. Αθήνα, ISBN: 978-960-93-2739-8.
- Σιβροπούλου, Ρ. (2004). *Ταξίδι στον κόσμο των εικονογραφημένων μικρών ιστοριών*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ξενόγλωσση

- APA. (2020). Grief: Coping with the loss of your loved one. Retrieved from <https://www.apa.org/topics/grief> 7/4/2020
- APA. (2020). Grief and COVID-19: Mourning our bygone lives. Retrieved from <https://www.apa.org/news/apa/2020/04/grief-covid-19> 21/4/20.
- Nodelman, P. & Reimer, M. (2003). *The pleasures of children's Literature*, University of Winnipeg.
- Prater, M.A., Johnstun, M.L., Dyches, T.T., & Johnstun, M.R. (2006). *Using Children's Books as Bibliotherapy for At-Risk Students: A Guide for Teachers. Preventing School Failure*, 50(4), 5–13.
- Slaughter, V. (2005). Young children's understanding of death. *Australian Psychologist*, 40(3), 179-186.
- Slaughter, V. & Griffiths, M. (2007). Death Understanding and Fear of Death in Young Children. *Clinical Child. Psychology and Psychiatry*, 12(4), 525–535.
- Willis, C. (2002). The grieving process in children: strategies for understanding, educating and reconciling children's perception of death. *Early Childhood Education Journal*, 29(4), 221-226.
- Wiseman, A. (2012). *Summer's End and Sad Goodbyes: Children's Picture-books about Death and Dying. Children's Literature in Education*, doi: 10.1007/s10583-012-9174-3.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Η **Αθηνά Ντούλια** γεννήθηκε στην Αθήνα. Έχει σπουδάσει Παιδαγωγικά, Φιλολογία και Ψυχολογία στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ έχει ολοκληρώσει μεταπτυχιακές και διδακτορικές σπουδές στα συναφή αντικείμενα. Τα επιστημονικά της ενδιαφέροντα αφορούν την Παιδαγωγική και Λογοτεχνία, ενώ έχει συμμετάσχει σε αρκετά ελληνικά και διεθνή συνέδρια και περιοδικά με εισηγήσεις. Υπηρετεί ως Συντονίστρια Εκπαιδευτικού Έργου στην Κρήτη.

Μιχαλογιάννη Βασιλική

Συναντήσεις φύσης και τέχνης στη γλώσσα του Ερωτόκριτου του Β. Κορνάρου

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία θα επικεντρωθούμε, στην ιδιαίτερη συνάντηση φύσης και τέχνης, που είναι σημαντική για την περιγραφή του ερωτευμένου σώματος του σώματος δηλαδή που βιώνει και εμπνέει τον έρωτα και που πάσχει, μελαγχολεί αλλά και αναγεννάται μέσα από τη διαδρομή της ερωτικής επιθυμίας. Ο έρωτας για τον Κορνάρο είναι μια φυσική κατάσταση, όπως ακριβώς η αρχέγονη σχέση μητέρας-βρέφους. Το ερωτευμένο σώμα είναι ο άνθρωπος στην πιο φυσική του κατάσταση.

Το βίωμα της μελαγχολίας οδηγεί τον Ερωτόκριτο να συνθέσει τους στίχους αλλά και τη σγουραφιά της αγαπημένης του, στους οποίους καταφεύγει η Αρετούσα. Έτσι η Τέχνη, ως διαμεσολαβητής της ερωτικής επιθυμίας ενοποιείται με εκείνο που και οι δύο ερωτευμένοι διατυπώνουν σε διαφορετικά σημεία του κειμένου ως Φυσική έκφραση, ως δηλαδή μια αποτύπωση μέσα από την Τέχνη της φυσικής τάξης των πραγμάτων, κάτι που απηχεί τους προβληματισμούς της εποχής του Κορνάρου και απαντάται μέχρι και σήμερα.

Λέξεις-κλειδιά: Ερωτευμένο σώμα, φύση, Αρετούσα, τέχνη, μελαγχολία, Ερωτόκριτος

Encounters of nature and art in the language of Erotokritos by V. Kornaros

Abstract

In the present work we will focus on the special meeting, of nature and art, which is important for the description of the body in love that is the body that experiences and inspires love and that suffers, melancholy and is reborn in from the path of erotic desire. Love for Cornaro is a natural state, just like the primordial mother-infant relationship. The body in love is man in his most natural state. The experience of melancholy leads Erotokritos to compose the lyrics and the painting of his beloved, to which Aretousa resorts. Thus Art, as a mediator of erotic desire, is unified with what both lovers express in different parts of the text as Natural expression., that is, as a depiction through the Art of the natural order of things, something that reflects the concerns of the time of Kornaros and still exists today.

Keywords: Body in love, nature, Virtue, art, melancholy, Erotokritos

1. Εισαγωγή

Είναι χαρακτηριστική στον Ερωτόκριτο η παρουσία της φύσης: πουλιά και θηρία, δέντρα και ανθισμένα λουλούδια, φλόγες, θάλασσες, φυσικά φαινόμενα πλημμυρίζουν τους στίχους σε μια απόπειρα να αποτυπωθεί στην πληρότητα και την έντασή της η εμπειρία της ζωής και κυρίως το ερωτικό βίωμα. Εξίσου σημαντική όμως είναι και η τέχνη για την κατασκευή της ταυτότητας των ερωτευμένων: ο Ερωτόκριτος γράφει στίχους και μουσική και μέσα από αυτά τα τραγούδια τον ερωτεύεται η Αρετούσα: ζωγραφίζει τη σγουραφιά χάρη στην οποία θα αποκαλυφθούν τα αμοιβαία τους αισθήματα: τέλος, και εκείνη περιγράφεται να έχει ιδιαίτερη σχέση με τα βιβλία και στην ανάγνωση των στίχων αναζητά αρχικά ανακούφιση. Στην παρούσα εργασία, αφήνοντας στην άκρη το θηριώδες σώμα –το σώμα που πολεμά, τιμωρεί και βασανίζει- θα εστιάσουμε στη συμπλοκή φύσης και τέχνης, μέσα από την οποία αναπαρίσταται το σώμα που βιώνει και εμπνέει τον έρωτα, που πάσχει και μελαγχολεί.

2. Σκοπός της εργασίας

Στην παρούσα εργασία, σκοπός μας είναι, να επικεντρωθούμε στην ιδιαίτερη συνάντηση φύσης και τέχνης. Στον Ερωτόκριτο η φύση και η τέχνη επιστρατεύονται για να αναπαραστήσουν όλες τις σημαίνουσες στη μυθιστορία εκφάνσεις του σώματος: το ερωτευμένο σώμα, το σώμα ως αντικείμενο της επιθυμίας, το μαχόμενο σώμα, το σώμα που πάσχει αλλά και βασανίζει. Για τις όψεις που μας απασχόλησαν εδώ είναι ενδιαφέρουσα η οπτική που προτείνει για τη θεώρηση της μελαγχολίας

η Κρίστεβα: Στο «Μαύρος ήλιος: κατάθλιψη και μελαγχολία» υποστηρίζει πως η κατάθλιψη –μέσα στην οποία εντάσσει και τη μελαγχολία- δεν είναι μια ασθένεια προς φαρμακολογική διόρθωση αλλά ένας λόγος που πρέπει να ακουστεί και να αναλυθεί, κι ακόμη-ακόμη μια σημαντική πηγή δημιουργικότητας. Από την άποψη αυτή μπορεί ίσως η προβληματική του 16ου αιώνα περί ερωτικής μελαγχολίας αλλά και συγκεκριμένα του κειμένου του Κορνάρου να τοποθετηθεί κοντά στη θέση αυτή: μέσα από το βίωμα της μελαγχολίας η σγουραφιά του Ερωτόκριτου, οι στίχοι του, η καταφυγή της Αρετούσας σε αυτούς ενώνουν την τέχνη με αυτό που και οι δύο σε άλλα σημεία του κειμένου θεωρούν φυσική έκφραση: πολύ περισσότερο: φυσική τάξη των πραγμάτων.

3. Θεωρητικό μέρος-Σημεία συνάντησης φύσης και τέχνης στον Ερωτόκριτο

3.1. Η Φύση των πραγμάτων και το ερωτευμένο σώμα

Στον Ερωτόκριτο μοιάζουν να κινούνται σε αρμονία δυο κόσμοι, που κινούνται παράλληλα, από τη μια ο κόσμος της αφήγησης και από την άλλη ο ποιητικός κόσμος που βρίθκει μεταφορών και παρομοιώσεων σε σχέση με τον φυσικό κόσμο, ο οποίος αποτυπώνει με γλαφυρότητα τα ερωτευμένα σώματα και την εμπειρία των ηρώων.

Η Αρετούσα, με πρότυπο τα συνηθισμένα μοτίβα περιγραφής της γυναικείας ομορφιάς την εποχή του Κορνάρου¹², παρουσιάζεται στους πρώτους στίχους σαν «δροσερό κλωνάρι» (A57), που η ίδια η Φύση το έκανε «χαριτωμένο θηλυκό» (A62). Στους επόμενους στίχους, μια παρομοίωση της Αρετούσας με ανθισμένο δέντρο (A115) με «κόκκινο βαμμένα λούλουδα» (A 117) περιγράφει τόσο την ομορφιά της, όσο και τον έρωτα του Ερωτόκριτου προς αυτή. Αξιίζει να σημειωθεί άλλωστε, ότι η παρομοίωση του δέντρου ως μοτίβο που αναπαριστά τον έρωτα και την αγάπη είτε ως κάτι επικίνδυνο είτε ως κάτι συνεχώς αναπτυσσόμενο που κατακλύζει το ερωτευμένο σώμα, όπως ένα φυτό επαναλαμβάνεται σταθερά στο σύνολο του έργου. Ενδεικτικά, ο Πολύδωρος στο στίχο A164 τονίζει την επικινδυνότητα του έρωτα και της αγάπης, ρωτώντας τον Ερωτόκριτο πώς άφησε να φυτευτεί τέτοιο δέντρο στην καρδιά του που έχει «βλαβερά φύλλα», «φαρμακεμένο καρπό», «αγκάθια», «θανατερό ανθό» και «βλαπτικό παρικό». Η Φύση εδώ δεν είναι ζωοδότρα, αλλά άγρια και επικίνδυνη, όπως και ένας αταίριαστος κοινωνικά έρωτας. Ο Ερωτόκριτος στην απάντησή του (A289) μιλά για την *Πεθυμιά* που όπως ένα φυτό, ρίζωσε μέσα στην καρδιά

1 Κορνάρος, Β. (2010), Ερωτόκριτος (επιμ.), Γ.Π. Σαββίδης. Αθήνα: Ερημής.

2 Καλλίνης, Γ. (2006), Το «πορτρέτο» της Αρετής: Από τις «προσωπογραφίες» ωραίων γυναικών της μεσαιωνικής και αναγεννησιακής μυθιστορίας στην απουσία του γυναικείου σώματος στον Ερωτόκριτο του Κορνάρου. Στο Στ. Κακαλιμάνης (επιμ.), Ζητήματα ποιητικής στον Ερωτόκριτο. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη. σ.σ. 122.

του και άρχισε να μεγαλώνει, κάτι που συμβαίνει και στην Αρετούσα έπειτα από όσα μαθαίνει για τον άγνωστο τραγουδιστή (Α607). Ο έρωτας, ριζώνει, βλασταίνει και ανθοφορεί, καταλαμβάνοντας το ερωτευμένο σώμα απόλυτα, όπως ένα δέντρο, που παρά τις όποιες αλλαγές του καιρού, παραμένει αγέρωχο και σταθερό.

Στην παραπάνω κατεύθυνση επανέρχεται το μοτίβο του δέντρου και στη σκηνή του αποχωρισμού. Στο στίχο Γ 1413, η Αρετούσα απαντά στις άδικες κατηγορίες του αγαπημένου της, λέγοντας πως εκείνη, η καρδιά της, φύτευσε το δέντρο της αγάπης και τσάκισε το κλειδί, έτσι που να μη μπορεί να δοθεί σε άλλον³, εμπλουτίζει το μοτίβο του δέντρου με την εικόνα της καρδιάς που το εμπεριέχει μέσα της, το προστατεύει και το «κλειδώνει» όπως ένας κήπος. Τέλος είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η παρατήρηση⁴, η οποία συνδέει την εικόνα, του περιφραγμένου κήπου με τον περίπατο της Αρετούσας στο περιβόλι του Ερωτόκριτου, όπως περιγράφεται στο πρώτο βιβλίο, στους στίχους Α1375-1382.

Λίγο αργότερα, στο ξέσπασμα της Αρετούσας απέναντι στη Νένα (Γ1270) το δέντρο της αγάπης αναδεικνύεται τόσο ζωτικής σημασίας όσο το φαγητό. Οι άνθρωποι «τρέχουν εις τούτο το δέντρο τσ' Αγάπης, για να τρώσι». Ο έρωτας είναι παντοδύναμος, διαθέτει αρχετυπικές διαστάσεις, το ερωτευμένο σώμα συνδέεται με την επιθυμία, όπως ακριβώς συνδέεται με την ίδια τη ζωή. Είναι ιαματικός, όλα τα όντα μπορεί να τα γιατρέψει, έμψυχα ή άψυχα. Οι πέτρες, τα δέντρα, τα σίδερα, τα ζώα «γρικόουν τον Πόθον πως τα γιαίνει». Ο έρωτας ως ανθρώπινη κατάσταση είναι απόλυτα ωστόσο συνυφασμένος με τον φυσικό κόσμο, τη «Φύση των πραγμάτων» (Γ1276), στοιχείο που συνδέεται με τους φιλοσοφικούς προβληματισμούς της Αναγέννησης. Η Φύση είναι που ορίζει τα πράγματα, άρα και την Αρετούσα και όχι οι κοινωνικές επιταγές ή κάποιο υπερβατικό ον. Ο έρωτας που όλα μπορεί να τα ανατρέψει νοηματοδοτεί τον κόσμο και η Αρετούσα, ως ερωτευμένο υποκείμενο, διεκδικεί την υποκειμενικότητα του αναγεννησιακού ανθρώπου στις σκέψεις και στις πράξεις της.

Τέλος, εκτός από τα παραπάνω, το μοτίβο του δέντρου αποτυπώνει το κοινωνικό χάσμα ανάμεσα στους δύο ερωτευμένους. Χαρακτηριστικά, η Νένα στο στίχο Γ74 συμβουλεύει την Αρετούσα να μη δώσει «έτσιου κηπουρού το μήλο να το φάγει». Άλλωστε το μήλο, ο βιβλικός απαγορευμένος καρπός, αναφέρεται και στο στίχο Α1993, όταν η Αρετούσα στέλνει μήλα στον Ερωτόκριτο σαν δήλωση αποδοχής του έρωτά του αλλά και στον Α2040 «εκάμα» νεκρανάστασιν της Αρετής τα μήλα», όπου δηλώνεται πως ο έρωτας μέσα στη παντοδυναμία του νικά τον ίδιο το θάνατο.

3 Λεντάρη, Τ. (2006), Ο Ερωτόκριτος και η ελληνική δημόδης μυθιστορία του Μεσαίωνα: ο λόγος της επιθυμίας και η απουσία του. Στο Στ. Κακλαμάνης (επιμ.), Ζητήματα ποιητικής στον Ερωτόκριτο. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη. σ.σ. 64.

4 Markomihelaki, T. (2013), The poetics of plants in Erotokritos and Panoria. Στο: ΚΑΜΠΙΟΣ, τόμ. 20, σ.σ. 130.

Στο κείμενο υπάρχουν και άλλες αναφορές του φυσικού κόσμου που περιγράφουν το ερωτικό βίωμα, με ιδιαίτερα χαρακτηριστική εκείνη του αέρα που αναδεικνύει απολύτως τη διττή φύση του έρωτα. Ο αέρας από τη μια επιτρέπει στα πουλιά να πετούν και από την άλλη παρασέρνει τα πάντα στο πέρασμά του, η αγάπη του Ερωτόκριτου σπάει όπως το νεαρό πουλάκι το κέλυφος κι απλώνει φτερά (A295), η Αρετούσα γίνεται εξαιτίας του έρωτά της πουλί (A935) και αργότερα φύλλο που το παραδέρνει ο αέρας (Γ220). Επιπλέον, επαναλαμβάνονται τα μοτίβα της αγριεμένης θάλασσας, του ήλιου και της φωτιάς. Η θάλασσα, το υγρό στοιχείο γενικότερα ως κάτι απειλητικό συνδέεται άμεσα με την Αρετούσα. Περιγράφει γλαφυρά την απελπισία της όταν μπαίνει στη φυλακή (Δ651 και Δ699), στο στίχο Β 555, ο Ερωτόκριτος παρουσιάζεται ως άστρο-οδηγός μέσα στην αντάρα της θαλασσινής νύχτας και βέβαια είναι κυρίαρχο στο όνειρο της (Δ51-81). Ο ήλιος από την άλλη ως ζωογόνα δύναμη την ανασύρει από τη σκοτεινή φυλακή, επιστρέφοντάς τη στη ζωή και τον έρωτα. Δεν είναι τυχαίο που όλες σχεδόν οι σχετικές εικόνες, αναφορικά με τον ήλιο είναι συγκεντρωμένες στο Ε΄ μέρος (1101, 1229), όπου και επέρχεται η ευτυχής έκβαση της ιστορίας των δύο ερωτευμένων. Ακόμα, ξεχωριστή θέση κατέχει στο κείμενο το στοιχείο της φωτιάς, ιδιαίτερα στο Α΄ μέρος (209, 223, 271, 319, 1725), όχι όμως με τη δημοφιλή σήμερα σύνδεσή του με τον ερωτικό πόθο, αλλά ως στοιχείο της ερωτικής μελαγχολίας που όμως τελικά διαθέτει μεταμορφωτική δύναμη, κάτι που θα αναλυθεί διεξοδικότερα στην επόμενη ενότητα.

Αξίζει ακόμα να αναφερθεί το μοιρολόι της Αρετούσας στο πέμπτο βιβλίο, που παράδοξα επικυρώνει την επιθυμία του ερωτευμένου σώματος της για ζωή. Ο γάμος που θα λάβει χώρα στον Κάτω Κόσμο θα έχει σκουλήκια για προικιά και αράχνες για στολίδια (E851). Εικόνες από τη αναπόφευκτη φθορά του φυσικού κόσμου που αναδεικνύουν την αβάσταχτη θνητότητα του κατακλύζουν τους επόμενους στίχους, έτσι που η Αρετούσα με μια παράδοξη σκοτεινή ευχαρίστηση δηλώνει την παράδοσή της στο θάνατο, για να διεκδικήσει την επιθυμία της για ζωή.

Συνοψίζοντας, σχετικά με την παρουσία της Φύσης στον Ερωτόκριτο,⁵ είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η επισήμανση του αφηγητή στο τέλος του Α΄ μέρους ότι «μάθηση η Φύσις έχει», παραλληλίζοντας την παράξενη λειτουργία του έρωτα με τη περίτεχνη οικονομία της Φύσης. Η Φύση είναι εκείνη που οδηγεί το νεογέννητο να αναζητήσει στο στήθος της μητέρας τον πρώτο δεσμό με τη ζωή και ψυχαναλυτικά με την επιθυμία. Ο έρωτας για τον Κορνάρο είναι μια φυσική κατάσταση, όπως ακριβώς η αρχέγονη σχέση μητέρας- βρέφους. Το ερωτευμένο σώμα είναι ο άνθρωπος στην πιο φυσική του κατάσταση. Σε αυτή την κατεύθυνση έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι παρατηρήσεις⁶ ότι ο έρωτας αποτυπώνει τη νίκη των συναισθημάτων και των αισθήσεων έναντι του μυαλού και της λογικής κάτι

5 Ερωτόκριτος. Βικιπαίδεια. Στο: <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CF%81%CF%89%CF%84%CF%8C%CE%BA%CF%81%CE%B9%CF%84%CE%BF%CF%82> (προσπελάστηκε στις 5/10/2019).

6 Καπλάνης, Τ. (2006), «Όπου κατέχει να μιλή με γνώση και με τρόπο...»: η ποιητική θεωρία του Β. Κορνάρου με αφορμή τα σχόλια ποιητικής του Ερωτόκριτου. Στο Στ. Κακλαμάνης (επιμ.), Ζητήματα ποιητικής στον Ερωτόκριτο. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη. σ.σ. 379.

που διατρέχει ολόκληρο τον Ερωτόκριτο, αξιοποιώντας δημιουργικά το πρότυπο του *Orlando Furioso* και αναμιγνύοντας στοιχεία από κάθε δυνατό επίπεδο και είδος θέματος⁷. «Τούτες οι τέχνες βρίσκονται σ' τση Φύσης το περβόλι». Η Τέχνη της αγάπης είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη Φύση, όπως άλλωστε και η Τέχνη της γραφής, αφού δανείζεται εικόνες από τον φυσικό κόσμο προκειμένου να αποτυπώσει το ερωτικό βίωμα με απaráμιλλη γλαφυρότητα.

3.2. «Κ' η τέχνη σ' έτοιμο κάμωμα ενίκησεν τη φύση»: ο μαύρος ήλιος του έρωτα

Όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, η φωτιά ως στοιχείο μέσα στο κείμενο χρησιμοποιείται για να περιγραφεί η μελαγχολία του έρωτα, αλλά και η μεταμορφωτική δύναμή του. Το ερωτευμένο σώμα πάσχει, ασθενεί και τελικά μεταμορφώνεται σε κάτι νέο, μοτίβο που απαντάται από την κλασική αρχαιότητα και χρησιμοποιείται εκτεταμένα⁸, στη μεσαιωνική ιπποτική ποίηση. Ο Κορνάρος το αφομοιώνει αποτυπώνοντάς το με γλαφυρότητα συνδέοντας τη Φύση και την Τέχνη.

Ήδη από τους πρώτους κιόλας στίχους εισάγεται η έννοια του έρωτα και η ταύτισή του με την παθολογική εμμονή, ως αποτέλεσμα του ερωτικού πόθου, που περιγράφεται να κατακλύζει το ερωτευμένο σώμα, με εικόνες δανεισμένες από το φυσικό κόσμο. Η καρδιά του Ερωτόκριτου λάμπει και ο έρωτας κεντά τα σωθικά του. (A90), «πειράζει τον ο λογισμός, δεν τρώγει, ουδ' εκοιμάτο» (A92). Ο έρωτας συνυφασμένος με την τρέλα, την απώλεια της λογικής, κάνει τον Ερωτόκριτο να μπαίνει μέσα στη φωτιά, τίποτα δεν μπορεί να τον παρηγορήσει, αδυνατεί να ανταποκριθεί στις συνηθισμένες του ασχολίες, αφού «ο νους κ' η θύμησις ήτονε μετά κείνη» (A109). Τα συναισθήματα του Ερωτόκριτου είναι απόλυτα και ακραία και περιγράφονται ως τέτοια και από τον ίδιο, όχι μόνο από τον αφηγητή (A323-332). Η παθολογία του έρωτα δυναστεύει το ερωτευμένο του σώμα.

Ο Ερωτόκριτος στην ουσία ασθενεί. Τίποτα δεν μπορεί να τον επαναφέρει στην προ του έρωτος κατάσταση. Η εξομολόγηση στον Πολύδωρο γίνεται με ιατρικούς όρους, μοτίβο που- όχι τυχαία- επανέρχεται διαρκώς μες στο κείμενο. Ο Ερωτόκριτος ψάχνει «να βρει βοτάνι δροσερό και την πληγή να γιάν[ει]» (A273), τον καταλαμβάνει μεγάλη λιγωμάρα, μόλις σκεφτεί την αγαπημένη του, «τα μέλη απομακρυνάγουσι και [τ]ου 'ρχεται τρομάρα· θαμπώνονται τα μάτια [τ]ου κι η όψη απονεκρώνει» (A277). Ο έρωτας είναι μια ψυχοσωματική διαταραχή που προσβάλλει ολόκληρο το σώμα του, ιδέα που συναντάται ήδη από τον Γαληνό και που αργότερα γίνεται κεντρικό χαρακτηριστικό των αναγεννησιακού λόγου περί ερωτικής κατάστασης που φτάνει στα όρια της μελαγχολίας⁹.

7 Καπλάνης, Τ. (2006), «Όπου κατέχει να μιλή με γνώση και με τρόπο...»: η ποιητική θεωρία του Β. Κορνάρου με αφορμή τα σχόλια ποιητικής του Ερωτόκριτου. Στο Στ. Κακλαμάνης (επιμ.), Ζητήματα ποιητικής στον Ερωτόκριτο. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη. σ.σ. 384.

8 Kay, S. (2000), Courts, clerks and courtly love. Στο R. Krueger (επιμ.), The Cambridge companion to medieval romance. Cambridge: Cambridge University Press. σ.σ. 87.

9 Wells, M. (2007), The secret wound: Love-melancholy and early modern romance. Stanford: Stanford University Press. p.p. 29.

Μέσα σε όλο αυτό, η Τέχνη αποδεικνύεται αποφασιστικής σημασίας για το ερωτευμένο πάσχον σώμα. Η έκφραση των συναισθημάτων μέσα από την ποίηση και τη μουσική είναι το μόνο που μπορεί να παρηγορήσει τον Ερωτόκριτο. Ο λυγμός και ο στεναγμός του έρωτα μορφοποιείται σε τραγούδι, έτσι που τραβά την προσοχή της Αρετούσας σε τέτοιο βαθμό που και η ίδια εισέρχεται σταδιακά στην ερωτική εμμονή¹⁰. Καταγράφει τους στίχους της « *Ερωτιάς τα Πάθη* » κι έπειτα τους « *εθώρειεν, ζαναθώρειεν το, ξεστίχου εμπάθεινέν το* ». Έτσι, σκλαβώνεται από « *το σύνθεμα του τραγουδιού και του σκοπού (τ)η γλυκότη* » και μόνο όταν πια επισκέπτεται την ακριβοκάμερα του Ερωτόκριτου και βρίσκει ανάμεσα στα χαρτιά του τους στίχους των τραγουδιών του λυτρώνεται και η ίδια, αφού μαθαίνει την ταυτότητα του άγνωστου μέχρι τότε τραγουδιστή, που έχει τόσο απελπισμένα ερωτευτεί.

Οι δύο ερωτευμένοι επικοινωνούν μέσα από τη γλώσσα με έναν παράδοξο τρόπο. Η γλώσσα συμβολοποιεί τη λειτουργία του έρωτα. Θα λέγαμε ότι η πρώτη συνάντησή τους λαβαίνει χώρα μέσα από τη γλώσσα χωρίς δηλαδή τη φυσική παρουσία τους. Άλλωστε, ο έρωτας στον *Ερωτόκριτο* συνολικότερα γεννιέται, μεγαλώνει, υπομένει μέσα στην απουσία. Η Αρετούσα από την πρώτη στιγμή που ακούει το τραγούδι του Ερωτόκριτου είναι σίγουρη πως για εκείνη « *ήσανε τούτα όλα δίχως άλλο* » και μέσα της γεννιέται η λαχτάρα για τον άγνωστο τροβαδούρο, ακόμα και αν δεν τον έχει δει ποτέ και άρα δε γνωρίζει την όψη του, κάτι που ακόμα και η Νένα της αδυνατεί να κατανοήσει. Στο σημείο αυτό μπορούμε να δανειστούμε την ερωτική θεωρία του Ficino για την ανάγνωση του Ερωτόκριτου, σύμφωνα με την οποία ο έρωτας κατανοείται ως μια κατά βάση φαντασματική διαδικασία εστιασμένη σε μια εικόνα που έχει εσωτερικεύσει το ερωτευμένο σώμα ¹¹, συνδιαλέγεται με τις απόψεις της ψυχανάλυσης. Σύμφωνα με τη λακανική θεωρία περί επιθυμίας, η επιθυμία απευθύνεται προς κάτι πέρα από το συγκεκριμένο αντικείμενο της επιθυμίας και το αντικείμενο μικρό α, κατευθύνεται δηλαδή προς το αίτιο κάθε επιθυμίας, εκείνο που έχει απομείνει από την απολεσθείσα -σχεδόν παραδείσια, αν και φαντασιακή-ενότητα μητέρα και βρέφους. Η Νένα στο στίχο Α 891 απορεί « *πώς είν' και πεθυμά να δει έναν που δεν κατέχει* ». Η Αρετούσα όμως γνωρίζει ήδη σε φαντασιακό επίπεδο τον Ερωτόκριτο, μένει μόνο να τον ανα-γνωρίσει στον κόσμο του *πραγματικού*.

Το εσωτερικό πορτρέτο του αντικειμένου της επιθυμίας εγγράφεται στην καρδιά του κάθε ερωτευμένου. Η πρώτη αναφορά σε αυτή την ιδιότητα σγουραφιά, μοτίβο που επανέρχεται σταθερά μέσα στο *έργο*, γίνεται από την Αρετούσα στο Α947, στην εξομολόγησή της στη Νένα της πως ζωγράφησε στην καρδιά της την εικόνα του άγνωστου τροβαδούρου. Λίγο αργότερα, θα βρει τη

10 Wells, M. (2007), *The secret wound: Love-melancholy and early modern romance*. Stanford: Stanford University Press. p.p. 83.

11 Wells, M. (2007), *The secret wound: Love-melancholy and early modern romance*. Stanford: Stanford University Press. p.p. 56.

δική της σγουραφιά μέσα στο δωμάτιό του. Δεν πρόκειται ωστόσο σε καμιά από τις δυο περιπτώσεις, όπως σημειώνει ο Πέρι¹² για μια ρεαλιστική απεικόνιση αλλά για την παραστατική απεικόνιση αυτού που βλέπουν οι ερωτευμένοι με τα μάτια της καρδιάς. Η αποτύπωση του ερωτικού αντικειμένου διαμεσολαβείται μέσα από τη συμβολή της Τέχνης, όπως άλλωστε διατυπώνει και ο αφηγητής στο A1482 «*κ' η Τέχνη σ' έτοιμο κάμωμα ενίκησεν τη Φύση*». Τα μάτια απλώς δεν αρκούν για τη γέννηση του ερωτικού πόθου αν δεν μετέχει η διαμεσολάβηση μέσα από την Τέχνη και τη Γλώσσα. Ο κοινός ιατρικός και λογοτεχνικός τόπος του 16^{ου} αιώνα θέλει την εικόνα του ερωτικού αντικειμένου να σφραγίζεται μέσα στην καρδιά.¹³ Χωρίς αυτή τη διαδικασία δεν μπορεί να υπάρξει η ερωτική επιθυμία.

Η Τέχνη γίνεται επομένως ο διαμεσολαβητής της επιθυμίας. Η Αρετούσα ενώνει τη σγουραφιά του άγνωστου τραγουδοποιού με τη φυσική οντότητα του Ερωτόκριτου αλλά και τον ερωτεύεται,¹⁴ μέσα από τη δική της απεικόνιση μέσα στους στίχους του. *Εδώ μπορεί να γίνει λόγος για τη ναρκισσιστική διάσταση της ερωτικής διαδικασίας, χρησιμοποιώντας και πάλι ψυχαναλυτικούς όρους.*¹⁵ Η Αρετούσα, σαν άλλος Νάρκισσος βλέπει τον εαυτό της μέσα στο έργο του Ερωτόκριτου, που οδηγεί κατευθείαν στον νου κι επομένως στην καρδιά του¹⁶. Η σγουραφιά γίνεται έτσι η έξοδος από τον χώρο του φυσικού, υλικού αντικειμένου, προς τον χώρο του φαντασιακού μέσω της καλλιτεχνικής αναπαράστασης.

Το μοτίβο του εσωτερικού πορτρέτου σε φαντασιακό επίπεδο επαναλαμβάνεται, όπως αναφέρθηκε στο σύνολο του έργου. Στο Γ1209 η Αρετούσα δηλώνει ότι το μέγεθος της παιδωμής είναι τέτοιο ώστε της «σκοτεινίασε τον νου και πλιο δεν έχ[ει] γνώση». Σε αυτό το σημείο εντοπίζει με ψυχαναλυτικούς όρους εκείνο που ονομάζει ως «αντίσταση στην απώλεια».¹⁷ Για την Αρετούσα, δεν υπάρχει γιατρεία για τον έρωτα. Η αγάπη της δεν μπορεί να ξεριζωθεί και επομένως αυτό που της προτείνει η Νένα της, να αποκηρύξει τον έρωτά της δεν είναι δυνατό να συμβεί. Στο Γ1232 διατυπώνει πως «για Θανάτους εκατό τον Πόθο δεν αρν[είται]». Εδώ εντοπίζεται ακόμα μια φορά η μελαγχολία του έρωτα. Η Αρετούσα αντιστέκεται στην απώλεια του ερωτικού αντικειμένου, αντιμετωπίζει με αποφασιστικότητα τη φυλάκισή της και είναι πρόθυμη να ακολουθήσει τον Ερωτόκριτο στον θάνατο για «τό δεν εκάμαν τα κορμιά, να κάμου» οι ψες στον 'δη»(E1044).

Τέλος, η σγουραφιά επανέρχεται και στην τελευταία συνάντηση με τον Ερωτόκριτο, πριν την εξορία του. Ο Ερωτόκριτος ζητά από την Αρετούσα να

12 Peri, M. (1999), Του πόθου αρρωστημένος: ιατρική και ποίηση στον Ερωτόκριτο. Ηράκλειο: Π.Ε.Κ. σ.σ. 207.

13 Wells, M. (2007), *The secret wound: Love-melancholy and early modern romance*. Stanford: Stanford University Press. σ.σ. 51.

14 Peri, M. (1999), Του πόθου αρρωστημένος: ιατρική και ποίηση στον Ερωτόκριτο. Ηράκλειο: Π.Ε.Κ. σ.σ. 207.

15 Peri, M. (1999), Του πόθου αρρωστημένος: ιατρική και ποίηση στον Ερωτόκριτο. Ηράκλειο: Π.Ε.Κ. σ.σ. 208.

16 Peri, M. (1999), Του πόθου αρρωστημένος: ιατρική και ποίηση στον Ερωτόκριτο. Ηράκλειο: Π.Ε.Κ. σ.σ. 208.

17 Wells, M. (2007), *The secret wound: Love-melancholy and early modern romance*. Stanford: Stanford University Press.σ.σ. 60.

τον θυμάται μέσα από τη σγουραφιά και τους στίχους των τραγουδιών του, ακόμα και όταν θα έχει δοθεί σε άλλον. Η Τέχνη υποκαθιστά και εδώ το χαμένο ερωτικό αντικείμενο, με τη λειτουργία της ανάμνησης πια του έρωτα μέσα από τους στίχους που έγραψε για εκείνη ο Ερωτόκριτος. Μόνο όταν πληροφορηθεί το θάνατό του, μόνο τότε την προτρέπει να κάψει τα τραγούδια του και άρα και τον έρωτα του για αυτή. Η αγάπη ωστόσο είναι πέραν του θανάτου. Ο νους της Αρετούσας είναι κατακλυσμένος από τα τραγούδια του Ερωτόκριτου (Γ1421), και ούτε οι ζωγράφοι δεν μπορούν να αντιπαρατεθούν στη δική της Τέχνη, αφού εκείνη έχει αποτυπώσει ανεξίτηλα με το αίμα της την εικόνα του στην καρδιά της. Η πορεία που διατρέχει από τα μάτια στον νου κι από κει στην καρδιά μέσα από την ερωτική επιθυμία, επαναλαμβάνει αυτούσια σχεδόν τη σχετική θεωρία του Ficino. Η Αρετούσα ολοκληρώνει τον μονόλογό της ενώνοντας σε δυο στίχους το μοτίβο της φωτιάς και της μεταμόρφωσης λόγω του έρωτα. Όταν ο Ερωτόκριτος έριξε την καρδιά της «σ' τσ' *Αγάπης το καμίνι*», έχασε την πρότερη φύση της και ξαναγεννήθηκε μέσα από τον αντικατοπτρισμό της στα μάτια του, μέσα από τη δική του σγουραφιά, αναγεννημένη κατ' ουσίαν μέσα από τη φωτιά του έρωτα.

4. Συμπεράσματα

Η Φύση και η Τέχνη στον *Ερωτόκριτο* συνδέονται και συναντώνται προκειμένου να αναπαραστήσουν με ποιητική γλαφυρότητα όλες τις εκφάνσεις του ερωτευμένου σώματος, αλλά και του ερωτικού βιώματος, που όπως αναλύθηκε διαμορφώνεται μέσα στη μελαγχολική κατάσταση. Συνοψίζοντας, μπορούμε να αναφερθούμε στην πολύ ενδιαφέρουσα οπτική για τις ερμηνευτικές διαστάσεις της μελαγχολίας που προτείνει η Κρίστεβα, όπως αυτές διατυπώνονται στο «*Μαύρος ήλιος: κατάθλιψη και μελαγχολία*». Σύμφωνα με αυτή, η κατάθλιψη και επομένως η μελαγχολία ως δομικό χαρακτηριστικό της, δεν είναι μια ασθένεια προς φαρμακολογική διόρθωση αλλά ένας Λόγος που πρέπει να ακουστεί και να αναλυθεί, αφού εκτός των άλλων αποτελεί αναμφισβήτητα μια σημαντική πηγή δημιουργικότητας.

Πράγματι, το βίωμα της μελαγχολίας οδηγεί τον Ερωτόκριτο να συνθέσει τους στίχους αλλά και τη σγουραφιά της αγαπημένης του, στους οποίους καταφεύγει η Αρετούσα. Έτσι η Τέχνη, ως διαμεσολαβητής της ερωτικής επιθυμίας ενοποιείται με εκείνο που και οι δύο ερωτευμένοι διατυπώνουν σε διαφορετικά σημεία του κειμένου ως Φυσική έκφραση, ως δηλαδή μια αποτύπωση μέσα από την Τέχνη της φυσικής τάξης των πραγμάτων, κάτι που απηχεί τους προβληματισμούς της εποχής του Κορνάρου και απαντάται μέχρι σήμερα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Κορνάρου, Β. (2010), *Ερωτόκριτος* (επιμ.), Γ.Π. Σαββίδης. Αθήνα: Ερμής.

- Peri, M. (1999), Του πόθου αρρωστημένος: ιατρική και ποίηση στον Ερωτόκριτο. Ηράκλειο: Π.Ε.Κ.
- Καλλίνης, Γ. (2006), Το «πορτρέτο» της Αρετής: Από τις «προσωπογραφίες» ωραίων γυναικών της μεσαιωνικής και αναγεννησιακής μυθιστορίας στην απουσία του γυναικείου σώματος στον Ερωτόκριτο του Κορνάρου. Στο Στ. Κακλαμάνης (επιμ.), Ζητήματα ποιητικής στον Ερωτόκριτο. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Καπλάνης, Γ. (2006), «Όπου κατέχει να μιλή με γνώση και με τρόπο...»: η ποιητική θεωρία του Β. Κορνάρου με αφορμή τα σχόλια ποιητικής του Ερωτόκριτου. Στο Στ. Κακλαμάνης (επιμ.), Ζητήματα ποιητικής στον Ερωτόκριτο. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Πιερής, Μ. (2012), Τα «λόγια της αγάπης» ή «του πόθου τα γραμμένα». Οι στίχοι των τραγουδιών του Ερωτόκριτου. Μια πρόταση. Ανακοίνωση στο Neograeca Medii Aevi VII: Χαρτογραφώντας τη δημόδη λογοτεχνία (12ος-17ος αι.). Ηράκλειο: 1-4 Νοεμβρίου.
- Λεντάρη, Τ. (2006), Ο Ερωτόκριτος και η ελληνική δημόδης μυθιστορία του Μεσαίωνα: ο λόγος της επιθυμίας και η απουσία του. Στο Στ. Κακλαμάνης (επιμ.), Ζητήματα ποιητικής στον Ερωτόκριτο. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Ξενόγλωσση

- Wells, M. (2007), The secret wound: Love-melancholy and early modern romance. Stanford: Stanford University Press.
- Beaton, Roderick. (1996), Η Ερωτική Μυθιστορία του Ελληνικού Μεσαίωνα. Ινστιτούτο του βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα. Αθήνα.
- Markomihelaki, T. (2013), The poetics of plants in Erotokritos and Panoria. Στο: ΚΑΜΠΙΟΣ, τόμ. 20, σ.σ. 109-132.
- Holton, D. (1999), Μυθιστορία. Στο D. Holton (επιμ.), Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης. Ηράκλειο: Π.Ε.Κ.
- Kay, S. (2000), Courts, clerks and courtly love. Στο R. Krueger (επιμ.), The Cambridge companion to medieval romance. Cambridge: Cambridge University Press.

Ιστοσελίδες

- ΠΔΕ, Κρήτης. (2019), Επιμορφωτικές ημερίδες για το σχολικό έτος-αφιέρωμα στον Ερωτόκριτο, 2019-2020. Στο: http://www.pdekritis.gr/www/wp-content/uploads/2019/07/e_book_EROTOKRITOS_PROTASEIS_PDE_KRHTHS_18_9_19.pdf (προσπελάστηκε στις 10/07/2019).
- Ερωτόκριτος. Βικιπαίδεια. Στο: <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CF%8>

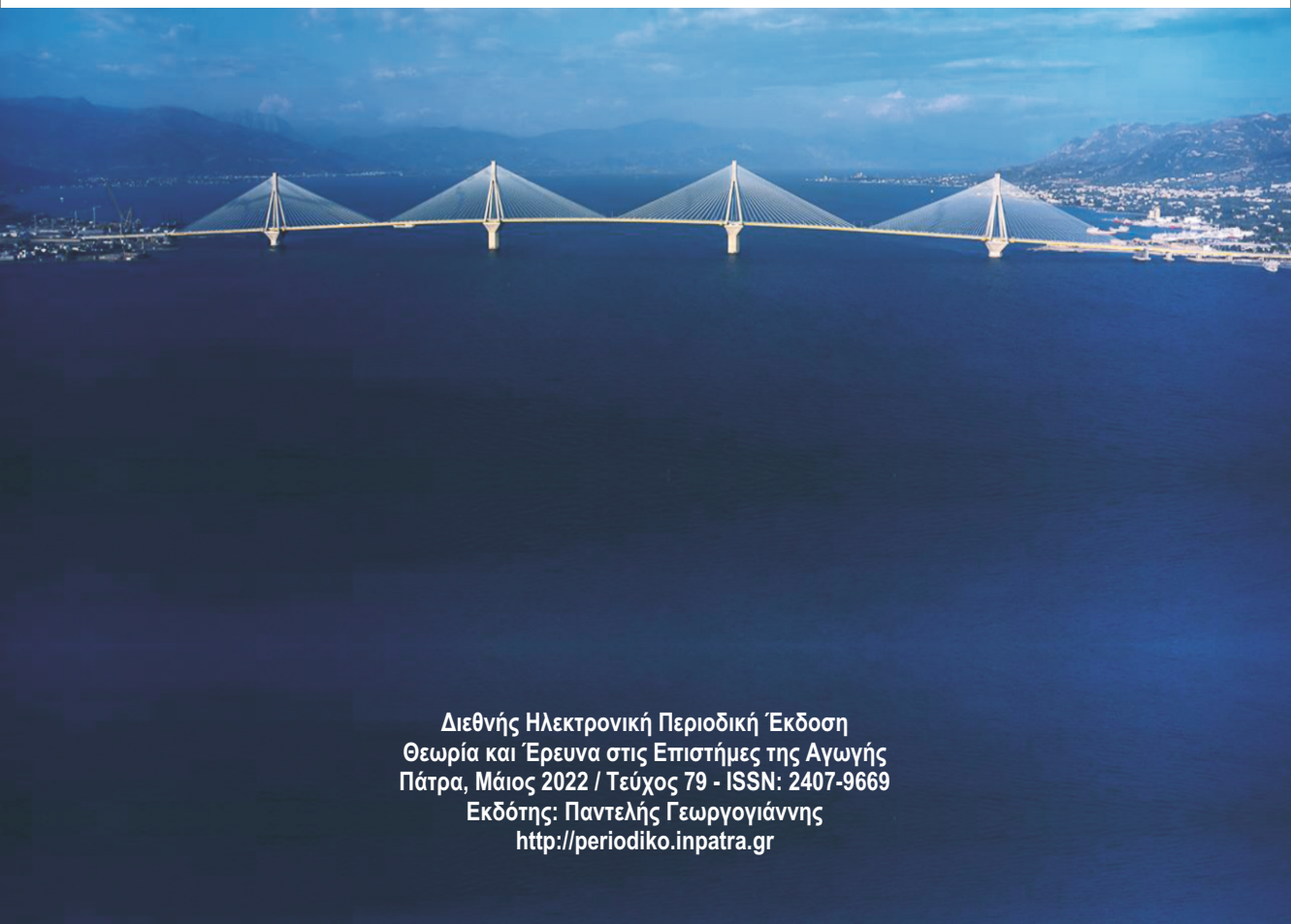
[1%CF%89%CF%84%CF%8C%CE%BA%CF%81%CE%B9%CF%84%CE%BF%CF%82](#) (προσπελάστηκε στις 5/10/2019).

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ονομάζομαι **Βασιλική Μιχαλογιάννη** και είμαι δασκάλα στα Γρεβενά με πολυετή εμπειρία.. Είμαι απόφοιτη της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Φλώρινας και στη συνέχεια της Παιδαγωγικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με γενικό βαθμό 9,14. Οι μεταπτυχιακές μου σπουδές στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου είναι στην ελληνική γλώσσα- Γλωσσολογία και Λογοτεχνία με γενικό βαθμό 9,5. Έχω συμμετάσχει σε πολλά σεμινάρια και συνέδρια ψυχολογίας, λογοτεχνίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας και ως εισηγήτρια και ως κριτής εργασιών. Μιλάω αγγλικά και έχω πιστοποιημένη επιμόρφωση στη διοίκηση, στην ειδική αγωγή και στις νέες τεχνολογίες.

Διεθνής Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση
Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής
Πάτρα, Μάιος 2022 / Τεύχος 79 - ISSN: 2407-9669
Εκδότης: Παντελής Γεωργογιάννης
<http://periodiko.inpatra.gr>